परिच्छेद एक

शोध-परिचय

१.१ विषयपरिचय

राप्ती अञ्चलका पाँच जिल्लाहरू रुकुम, रोल्पा, सल्यान, प्युठान र दाङमध्ये प्युठान एक जिल्ला हो । प्युठान लोकसाहित्यका दृष्टिले धनी जिल्ला मानिन्छ । प्युठानमा उन्पचास गाउँ विकास समिति रहेका छन् । यो पहाडी भागमा अवस्थित छ । यहाँका प्रमुख नदीहरू धर्मावती, माण्डवी मानिन्छन् । गौमुखी, स्वर्गद्वारी र ऐरावती तीर्थस्थलहरू छन् जसमा स्वर्गद्वारी तीर्थस्थल अग्रपङ्क्तिमा परिचित छ ।

लोकसाहित्यका विविध विधाहरू मध्ये उखान लोक जीवनमा प्रचलित सूत्रात्मक र सारगर्भित अभिव्यक्ति हुन् । संस्कृतको उपाख्यान शब्दबाट विकसित उखान शब्दको अर्थ प्रचलित विशेष प्रकारको सूत्रात्मक उक्ति भन्ने हुन्छ । यस्ता उखानहरू नेपालका विभिन्न ठाउँमा प्रचलित भए जस्तै प्युठान जिल्लामा पनि प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । यद्यपि विभिन्न उखानहरू प्रचलनमा हुन्छन् । प्रयोगक्षेत्रका आधारमा केही न केही फरकपन पाइन्छ । लोकसाहित्य अलिखित साहित्य भएकाले प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको अभिलेखीकरण हुनु विश्लेषण गर्नु वाञ्चनीय भइसकेको सन्दर्भमा प्रस्तुत शोधकार्यमा प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

लोकसाहित्यका विविध विधासँगै उखान पनि हाम्रो परम्परागत मौलिक सिर्जना हो । विभिन्न कारणले गर्दा हाम्रा ती सिर्जनाहरू रचनाहरू लोप हुने अवस्थामा छन् । त्यस्ता रचनाको संरक्षण/जगेर्ना गर्नु सबैको कर्तव्य हो । त्यसैले प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको शीर्षकसँग समबन्धित निम्न लिखित समस्या रहेका छन् :

क) प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानहरू के कति छन् ?

ख) प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानहरूलाई के कसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यको समस्याकथनसँग सम्बन्धित निम्न लिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् :

क) प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको सङ्कलन गर्नु र

ख) प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

विभिन्न विद्वान्हरूले नेपाली लोकसाहित्यका क्षेत्रमा अध्ययन गरेका छन् । यसक्रममा उखानको अध्ययन पनि राष्ट्रिय स्तरमा धेरथोर भएको छ । क्षेत्रीय स्तरमा समेत केही कार्य भएको पाइन्छ । प्युठान जिल्लामा मात्र केन्द्रित भएर नेपाली उखानको अध्ययन गर्ने कार्य भने आजसम्म भएको छैन । प्युठान जिल्लामा केन्द्रित नभए पनि राष्ट्रिय स्तरमा र अन्य क्षेत्रमा केन्द्रित भएर गरिएका उखानका अध्ययन प्युठान जिल्लाका उखान अध्ययनका सन्दर्भमा पनि सरोकारका विषय हुन् । त्यसैले नेपाली उखानका सङ्कलनको समीक्षा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

सत्यमोहन जोशीले 'हाम्रो लोक संस्कृति' (२०१४) शीर्षकको पुस्तकमा उखानको विषयमा चर्चा गरेको पाइन्छ । प्युठान जिल्लामा भने प्रचलित उखानको बारेमा सङ्कलन र वर्गीकरण गरेको पाइँदैन ।

हर्षनाथ भट्टराईले 'नेपाली उखान टुक्का' (२०२३) नामक पुस्तकमा शैक्षिक प्रयोजनका निम्ति उखानहरूको सङ्कलन गरेको पाइन्छ । प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानको बारेमा कुनै व्याख्या गरेको पाइँदैन ।

राममणि आ.दी. ले 'उखान संग्रह' (२०२७) पुस्तकमा नेपालीका साथै हिन्दी र संस्कृत दश हजार उखानहरूको सङ्कलन गरिएको छ तर प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानको बारेमा उल्लेख गरिएको छैन ।

धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले 'नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना' (२०४१) शीर्षकको पुस्तकमा उखानको बारेमा चर्चा गरेका छन् । लेखकद्वयले उखानको परिचय

प्रस्तुत गरे पनि उखानको वर्गीकरण गरेका छैनन् भने प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानको वब्रेमा पनि बोलेका छैनन् ।

मोतीलाल पराजुलीले 'नेपाली लोकगाथा' (२०४९) पुस्तकमा उखानको बारेमा सामान्य चर्चा गरेका छन् तर प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानको बारेमा उल्लेख गरिएको छैन ।

रेमबहादर खत्रीले 'गुल्मी जिल्लामा प्रचलित उखानको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण' शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधपत्र (२०५५) मा नेपाली उखानको सैद्धान्तिक परिचय प्रस्तुत गर्दै गुल्मी जिल्लामा प्रचलित उखानको सङ्कलन, वर्गीकरण तथा विश्लेषण गरेका छन् । मधुलाल पौडेलले बाग्लुङ जिल्लामा प्रचलित उखानको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधपत्र (२०५६) मा उखानको सैद्धान्तिक परिचय दिँदै बाग्लुङ जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको सङ्कलन वर्गीकरण तथा विश्लेषण गर्ने काम गरेका छन् । उनको यो अध्ययन बाग्लुङ जिल्लामा प्रचलित उखानको अध्ययनमा मात्र केन्द्रित छ ।

चूडामणि बन्धुले 'नेपाली लोकसाहित्य' (२०५८) शीर्षकको पुस्तकमा केही मात्रामा नेपाली उखानहरूको व्याख्या गरेको पाइए पनि प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानको बारेमा स्पष्ट रूपमा केही उल्लेख गरेका छैनन् ।

देउबहादुर लौडारीले 'तनहुँ जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरूको अध्ययन' (२०५९) शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधपत्रमा तनहुँ जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण तथा विश्लेषण गर्ने काम गरेका छन् ।

मधुसूदन रेग्मीले 'पर्वत जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण' (२०६०) शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधपत्रमा पर्वत जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण तथा विश्लेषण गर्ने काम गरेका छन् । उनको यो अध्ययन पर्वत जिल्लामा मात्र केन्द्रित छ ।

शारदा शर्मा तिमिल्सिनाले 'सङ्खुवासभा जिल्लामा प्रचलित उखानको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण' (२०६२) शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधपत्रमा

सङ्खुवासभा जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण तथा विश्लेषण गर्ने काम गरेका छन् । उनको यो अध्ययन सङ्खुवासभा जिल्लामा मात्र केन्द्रित छ ।

गौरा पौडेलले 'तनहुँ जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरूको अध्ययन' (२०६५) शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधपत्रमा तनहुँ जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण तथा विश्लेषण गरेकी छिन् । उनको अध्ययन पनि तनहुँ जिल्ला विशेषमा केन्द्रित छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको बारेमा खासै अध्ययन नभएको सन्दर्भमा प्रस्तुत शोधकार्यमा प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको जानकारी लिन चाहने जिज्ञासा राख्ने पाठक, समालोचक, अनुसन्धाता सबैका लागि सहयोगी हुने हुनाले प्रस्तुत शोधकार्य औचित्यपूर्ण र उपयोगी देखिन्छ ।

१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन

लोकसाहित्यको अध्ययन क्षेत्र विस्तृत छ । लोकसाहित्यको एक विधा उखानको क्षेत्र पनि कम्ती छैन । त्यसैले प्रस्तुत शोधकार्य प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको अध्ययनसँग मात्र सम्बन्धित छ ।

१.७ सामग्री सङ्कलन तथा शोधविधि

प्रस्तावित शोधकार्यका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन गर्दा क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । प्युठान जिल्लाका उन्पचास गाउँ विकास समितिहरू तथा जिल्ला विकास समितिमा पुगेर अध्ययन गर्नुका साथै सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्य लोकसाहित्यसँग सम्बन्धित भएकाले अध्ययन गर्ने क्रममा लोकसाहित्यको सैद्धान्तिक आधार लिँदै उखानको वर्णनात्मक, विवरणात्मक तथा विश्लेषणात्मक शोध विधिको प्रयोग गरी अध्ययन गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई सन्तुलित र व्यवस्थित बनाउन निम्न लिखित परिच्छेदहरूमा विभाजन गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : प्युठान जिल्लाको संक्षिप्त परिचय

तस्रो परिच्छेद : उखानको परिचय

चौथो परिच्छेद : प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानको सङ्कलन

पाँचौ परिच्छेद : प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानको वर्गीकरण

छैठौं परिच्छेद : प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानको विश्लेषण

सातौं परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

प्युठान जिल्लाको संक्षिप्त परिचय

२.१ प्युठान जिल्लाको नामकरण

विभिन्न इतिहासकार तथा ग्रन्थहरूमा विभिन्न नामले सम्बोधित प्युठान शब्दको उत्पत्तिबारे भिन्न भिन्न मतहरू छन् । कर्कपेट्रिकले प्रर्थाना, यामिल्टनले पुजुठान, ओल्डफिल्डले प्रर्थाना, योगी नरहरिनाथले प्लुथान आदि नामले उल्लेख गरिएको प्युठानलाई प्रतिष्ठाना, प्युठान्, पिउठाना, प्युठानको रूपमा साहित्यिक तथा पुरातात्विक स्रोतहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ (वैद्य, इ. १९९९:४०१-०४) । गोर्खाली राजा पृथ्वीनारायण शाहले पनि विभिन्न पत्रहरूमा पिउठाना, पिउठानी भनेको पाइन्छ (गिरी, २०५२:७) पिव भन्नाले धनधान्यको समृद्धि स्थान भन्ने बुझिन्छ । अर्थात् धर्मावती नदीको आसपासमा समृद्धि स्थान 'पिवठान' बाट प्युठान भएको हो गौतम, २०५०:४०) ।

खासगरी शान्ति सुरक्षाका लागि पिउठ बस्ने ठाना भएकाले पिउठानाबाट पिउठान रहेको हो (गौतम, २०१७:८) ।

प्युठान जिल्लामा धर्मावती नदीले सिञ्चित क्षेत्र उर्वरा, हराभरा क्षेत्र भएको हुँदा समृद्धि स्थान पाइन्छ । खलङ्गा सुरक्षामा मद्दत पुऱ्याउन पिउठ बस्ने ठानालाई पिउठान भन्ने गरिएको हुँदा त्यसबाट विकसित शब्द सुँहाउादो हाल जिल्ला प्रहरी कार्यालय रहेको हुँदा पिउठानाबाट पिउठान रहेको हो भन्ने भनाइ नै प्युठानको नामकरणको वास्तविक धारणा हुने स्पष्ट देखिन्छ ।

२.२ भौगोलिक अवस्थिति

नेपालको मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पर्ने प्युठान वर्तमान नेपालको ७५ जिल्ला मध्ये एक हो । यो राप्ती अञ्चलको मध्यपहाडी इलाकामा अवस्थित छ । यो ८२°३०" देखि ८३° पुर्वी देशान्तर र २७°५५" देखि २८°.२५" उत्तरी अक्षांशको बिचमा फैलिएको छ । यसको मानचित्र हेर्दा उत्तर दक्षिण लम्बिँदै गएको र पूर्व पश्चिम साँघुरो बन्दै गएको देखिन्छ । समुद्र सतहबाट ३०५ मिटरदेखि ३६५९ मिटरको

उचाइमा अवस्थित यसको क्षेत्रफल १३६५ वर्ग किलो मिटर रहेको छ । दक्षिणपट्टिको भित्री मधेशबाट क्रमश : उत्तरतर्फ अलिँदै गएको यस क्षेत्रको वार्षिक औषत तापक्रम अधिकतम २४$^{\circ}$ सेल्सियस र न्यूनतम १४$^{\circ}$ सेल्सियस रहने गरेको छ । यहाँ श्रावण-भाद्र महिनामा वार्षिक वर्षाको ८०% भन्दा बढि वर्षा हुन्छ भने बाँकी अरु महिनामा कम वर्षा हुन्छ ।

वर्तमान प्युठानको पूर्वमा गुल्मी र अर्घाखाँची, पश्चिममा दाङ र रोल्पा, उत्तरमा रोल्पा र बाग्लुङ दक्षिणमा, दाङ र अर्घाखाँची पर्दछन् ।

२.३ प्राकृतिक बनावट

धरातलको हिसाबले प्युठान जिल्लालाई निम्न लिखित क्षेत्रमा बाँड्न सकिन्छ :

क) लेकाली भाग

ख) पहाडी भाग

ग) बैंसी भाग

क) लेकाली भाग

यो भाग २,१३४ मिटरभन्दा अग्लो हिउँदमा निकै जाडो हुने हुँदा यहाँ हिउँ पर्दछ । यहाँ ग्रेनाइट, स्लेट ढुङगा, दर्शन ढुङ्गा युक्त चट्टान पाइने यस क्षेत्रमा स्याउलीबाङ, कोठीलेक, तीनपोरे धुरी, नौबहिनी, स्वर्गद्वारीलेक, पूँजाको लेक आदि पर्दछन् । यहाँ वर्षायाममा बादल कुहिरोले ढाक्दछ । कम बसोबास भएको यस क्षेत्रमा अन्न उत्पादन निकै कम हुँदा पशुपालनमा भेडा, बाखा पाल्ने गर्दछन् । खाद्यान्न बाली उत्पादनमा आलु, मकै, फापर, कोदो, जौ आदि रहेका छन् । यस क्षेत्रमा गुराँस, अएँरो, खर्सु, बाँझ, धुपी जातका बोटबिरुवा हुने गर्दछन् ।

ख) पहाडी भाग

यो भागमा ९१५ मिटरदेखि २१३४ मिटरसम्मको भू-भाग पर्दछ । यस क्षेत्रमा मानिसको बाक्लो बस्ती बसेको र यहाँ मुख्य बाली मकै, कोदो, गहुँ, धान, आलु

लगाइन्छ । पाखोबारीमा सिँचाइको व्यवस्था नहुँदा वर्षाको पानीमा भर पर्नु बाध्यता हो ।

यहाँका मुख्य स्थानहरू तुषारा, नारीकोट, लिबाङ, धुबाङ, कोचिबाङ चुँजा, ओखरकोट आदि छन् । यस क्षेत्रमा माटो उब्जाउ हुने खालको छ । यस जङ्गलमा कटुस, चाँप, ओखर, चिउरी, पीपल, टिमुर, चिलाउने, सल्लो पाइन्छ । यहाँ गुरुङ, ब्राहमण, क्षेत्री, ठकुरी, सन्यासी, कामी, दमाई, सार्की जातका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् ।

ग) बैँसी भाग

यो ९१५ मिटर भन्दा होचो क्षेत्रमा रहेका ठाउँ धर्मावती, माण्डवी, राप्ती र यिनका सहायक नदीको आसपासमा रहेका समतल भागहरू हुन् । यहाँ गर्मीमा बढी गर्मी र हिउँदमा न्यानो हावापानी पाइन्छ । यस क्षेत्रमा धान, मकै, गहुँ, जौ, आलु, तरकारी (गोभी, टमाटर), आँप, केरा, नासपाती, भुइँकटहर, कटहर पाइन्छ । यस क्षेत्रमा मलिलो पाँगो माटो युक्त जमिन भएको हुँदा यहाँ वर्षमा तीन खेती पनि गर्दछन् ।

यहाँका मुख्य बोटबिरुवाहरूमा साल, सिसौ, आँप, खर पाइन्छन् । बसोबास गर्ने जातहरूमा ब्राहमण, क्षेत्री, सन्यासी, नेवार, सार्की, दमै, सुनार, कामी, कुमाल, मगरहरू छन् । यस भू-भागमा पर्ने मुख्य बस्तीहरू बाग्दुला, पुन्डेखोला, बिजुवार, क्वाडी, रातामाटा, खैरा, गोठीबाङ, नयाँगाउँ, भिँङ्गी, सारी, बेलबास, भिम्रुकखोला, बरौँला, डाब्र, माझीदमार, बाङ्गेसालका स्थानहरू पर्दछन् । उत्तरी क्षेत्रमा गुरीगाउँ, पिडाल्ने, पाडाबाङ मच्छी पर्दछन् ।

२.४ राजनैतिक विभाजन

प्युठान जिल्लामा ४९ गाउँ विकास समिति दुई वटा निर्वाचन क्षेत्र, ११ वटा इलाका र एउटा प्रस्तावित नगरपालिका रहेको छ । यहाँ प्रत्येक गाउँ विकास समितिलाई ९ वटा वडामा विभाजन गरिएको छ ।

२.५ हावापानी

उत्तरीभाग हिमालको नजिक र उचाइ पनि धेरै भएको कारण ज्यादा जाडो हुने र दक्षिणी भाग भित्री मधेससँग जोडिएको र बेँसी भाग भएकाले चैत्रदेखि जेठसम्म गर्मी हुन्छ । यहाँ लेकाली, समशीतोष्ण र अर्धउष्ण हावापानी पाइन्छ । वार्षिक रूपमा १४.८ देखि २४.१ डिग्री सेल्सियस सम्म तापक्रम पाइन्छ भने अधिराज्यको दक्षिण पूर्वबाट बहने दक्षिण पश्चिमी मनसुनी वायुको प्रभावले यस जिल्लामा जेठदेखि असौज सम्म धेरै वर्षा हुन्छ । यहाँ वर्षा सरदर १३० मिलीमिटर भएको पाइन्छ ।

२.६ धर्म

यस जिल्लामा सबै धर्म मान्ने मानिसहरू भए तापनि हिन्दु धर्म यहाँको प्रमुख धर्म हो । बहुसंख्यक मानिसहरू (९६%) ले हिन्दु धर्म मान्ने हुनाले अन्य संस्कार तथा परम्पराहरू पनि हिन्दु धर्म अनुसार नै गरेका पाइन्छन् ।

वि.सं २०५८ सालको जनगणना अनुसार यस जिल्लामा विभिन्न धर्म मान्नेहरूको तथ्याङ्क निम्नानुसार छ ।

धर्म अनुसार जनसंख्या विवरण

सि.न.	धर्म	जनसंख्या	प्रतिशत	कैफियत
१	हिन्दु	२०५४९८	९६.०७	
२	बौद्ध	६२९६	२.९६	
३	इस्लाम	६४५	०.३१	
४	जैन	२	–	
५	क्रिश्चियन	२६	०.०१	
६	सिख	२	–	
७	अन्य	२७	०.०१	
जम्मा		२१२७८७		

(स्रोत : प्युठान जि., बुलेटिन)

२.७ प्युठान जिल्लाको शैक्षिक झलक

तह	स्वीकृत	अनुमति		जम्मा	कैफियत
		सामुदायिक विद्यालय	संस्थागत विद्यालय		
बाल बिकास		२९०	-	२९०	
प्रा.वि	२१८	१२७	१८	२६३	
नि.मा.वि.	१५	६८	४	८७	
मा.वि.	१९	२९	२	६०	
उ.मा.वि		१२	-	१२	

(स्रोत : प्युठान जि.शि., बुलेटिन)

शिक्षक दरबन्दी विवरण २०६८

तह	दरबन्दी सङ्ख्या		जम्मा	कैफियत
	स्वीकृत द..	राहत अनुदान		
प्रा.वि	८४९	३६१	१११०	परियोजना समेत
नि.मा.वि.	१२४	१०६	२३०	
मा.वि.	११८	५०	१६८	
जम्मा	१०९१	४१७	१५०८	

(स्रोत : प्युठान जि.शि., बुलेटिन)

कार्यरत शिक्षक विवरण

तह	अस्थायी शिक्षक संख्या			स्थायी शिक्षक संख्या			महिला	पुरुष	जम्मा
	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा			
प्रा.वि.	८१	७३	१५४	१२६	५६९	६९५	२०७	६४२	८४९
नि.मा.वि.	२	७८	८०	४	४०	४४	६	११८	१२४
मा.वि	-	३६	३६	३	७९	८२	३	११५	११८
जम्मा	८३	१८७	२७०	१३३	६०८	८२१	२१६	८७५	१०९१

(स्रोत : प्युठान जि.शि., बुलेटिन)

तह	राहत दरबन्दीमा	कुल शिक्षक संख्या
प्रा.वि.	२४६	१०९५
नि.मा.वि.	१०२	२२६
मा.वि.	४७	१६५
जम्मा	३९५	१४८६

(स्रोत : प्युठान जि.शि., बुलेटिन)

विद्यार्थी विवरण

तह	जम्मा विद्यार्थी संख्या			दलित विद्यार्थीको संख्या			जनजाति विद्यार्थीको संख्या		
	छात्रा	**छात्र**	**जम्मा**	**छात्रा**	**छात्र**	**जम्मा**	**छात्रा**	**छात्र**	**जम्मा**
प्रा.वि.	२६०२६	२६०९७	५२१२४	६८३४	६६४८	१३४८२	१०५०९	११०३६	२१५४५
नि.मा.वि.	७७००	७३५७	१५०५७	११४९	११६४	२३१३	२६६१	२७५५	५४१६
मा.वि	२८७९	३०९७	५९७६	२७६	३६१	६३७	८०६	१००९	१८१५
उच्च मा.वि.	६८६	४७३	११५९	२४	२५	४९	११६	११९	२३५

(स्रोत : प्युठान जि.शि., बुलेटिन)

सरकारले विद्यालयलाई समुदायिकरण गरेका विद्यालयहरू

प्रा.वि. - १८

नि.मा.वि. - ९

मा.वि र उच्च मा.वि. - ६

जम्मा ३३ वटा विद्यालयहरू समुदायमा हस्तान्तरण भएका छन् ।

हालसम्म ४ वटा क्याम्पस सञ्चालन भएका छन् ।

२.८ लोकसाहित्य

प्युठान जिल्ला लोकसाहित्यका क्षेत्रमा धनी छ । जातीय परम्परागत अनुसार विभिन्न जातिमा असारे गीत, तीजका महिलाका हृदयस्पर्सी भाका, भैलो, देउँसी, भ्याउरे (झाम्रे) र दोहोरी गीतको प्रचलन छ । वैशाखी पूर्णिमा, आषाढ पन्ध्रमा दहीच्युरा खाने, वैशाख सङ्क्रान्ति, जेठासी पूर्णिमा, भाद्र औंसी, साउने सङ्क्रान्ति

नागपन्चमी, ऋषि तर्पणी, वडा दशैँ, सरायाँ, तिहार, देवाली, कुलपूजा कार्तिकपूर्णिमा, फागुपूर्णिमा, रामनवमी, ठूलो एकादशी जस्ता पर्व सबै मनाउँछन् । शुभकार्यमा बस्दा रमाइलो गर्दा उखान, टुक्का, गाउँखाने कथा, सिलोक हाल्ने अड्को थाप्ने गरिन्छ । दाङ्वाको सिर्सेनीमा सती घाटु गाइने र खेलिने गरिन्छ ।

यहाँ हालसम्म ३ वटा एफ.एम. रेडियो र ३ वटा साप्ताहिक पत्रिका निस्कनाले लोकसाहित्यका जगेर्नामा मद्दत पुगेको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

उखानको परिचय

३.१ उखानको शब्दको अर्थ

संस्कृतको 'उपाख्यान' शब्दबाट उखान शब्द विकसित भएको हो (गिरी, वि.सं २०५४: पृ. ९०) । 'उपाख्यान' शब्द कथासँग सम्बन्धित देखिन्छ भने 'उखान' लोकप्रचलित विशेष प्रकारको सूत्रात्मक उक्ति हो । 'उखान' विश्वभरि नै प्रचलित भएकाले यसलाई विभिन्न भाषाहरूमा छुट्टाछुट्टै नाम दिइएको पाइन्छ । अङ्ग्रेजी भाषामा उखानलाई 'प्रोभर्व' भनिन्छ । हिन्दीमा 'लोकोक्ति' वा 'कहावत' नाम दिइएको पाइन्छ । संस्कृत भाषामा 'सुभाषित' वा 'लोकोक्ति' कहलाइएको उखानले उर्दूभाषामा 'जर्बुल मिस्ल' को संज्ञा पाएको छ । त्यस्तै गुजराती भाषामा 'उखाणु' राजस्थानी भाषामा 'ओखाणो' र गढवाली भाषामा 'पखाण' भनिन्छ । थारु भाषामा 'वटकही' भनिने उखानले बङ्गाली भाषामा 'लोकोक्ति वा 'प्रवाद' नाम पाएको छ । नेपाली भाषका भाषिकाहरूमा पनि उखानलाई 'आहान', 'आन', 'लोकोक्ति, 'साइतर' आदि छुट्टाछुट्टै नामले चिनाइन्छ ।

'उखान' लाई 'नेपाली बृहत् शब्दकोशले लोकजीवनमा प्रचलित अनुभवपूर्ण चुट्किला उक्तिका रूपमा अर्थ्याएको छ (त्रिपाठी र अन्य, २०५५:१३३) । 'नेपाली साहित्यकोशमा सत्यमोहन जोशीले 'उखान' र 'टुक्का' लाई अर्थ्याउने सिलसिलामा उखानटुक्काहरू भनेका विशेषत लोकजीवनमा हृदयकोशका रूपमा रहेका हुन्छन् र यिनीहरूको प्रयोग भाषाको अलङ्कार बनेका ठाउँ गुण मौका हेरी जुन बेला पनि भइरहेका हुन्छन् भनेका छन् (जोशि, २०५५:४३२) ।

'उखान' भनेको लोकजीवनमा चलेका सारपूर्ण कथन वा त्यस्ता उक्ति लोकोक्ति आहान हो (अधिकारी, २०६८:९८) । लोकजीवनमा चलेका मीठा चुट्किला र शिक्षाप्रद उक्ति, लोकोक्ति, आहान, आख्यान नै 'उखान' हो (शर्म्मा, २०६३:१५६) ।

३.२ उखानको परिभाषा

उखानलाई चिनाउन विभिन्न परिभाषाहरू गरिएका छन् । तिनका आधारमा उखानको परिचय पाउन अझ सजिलो हुने कुरा स्पष्ट छ । यसरी उखानलाई परिभाषित गर्न स्वदेशी एवं विदेशी विद्वान्‌हरूका भनाइ निम्नानुसार रहेका छन् :

एग्रीकोलाका अनुसार उखान जीवनमा व्यवहत हुने स-साना कथन हुन् भने जोन्सनका अनुसारका जनतामा निरन्तर प्रयोग हुने लघु उक्ति नै उखान हो (आचार्य, २०२२:१२) । अरिस्टोटलले तत्त्वज्ञानका खँडहरबाट चुनेर निकालिएको टुक्रा अनि जोगाइएको अंशलाई उखान हो भन्ने ठान्दछन् (पराजुली, २०५४:२१) ।

सत्यमोहन जोशीका अनुसार उखान भनेको पदलालित्यले हिस्सि परेको, लाक्षणिक भाव पूर्ण भएको एक लोकोक्ति हो (जोशी, २०१४:२७-२८) । बालकृष्ण पोखरेलले लौकिक वाणीहरू र लोकमान्यता पाएका महापुरुषहरूका सूक्तिहरूलाई उखान ठान्दै कसैले पनि उखान सुनिरहँदा तिनका पूर्वजहरूले आफ्ना सन्तानले बाटो बिराउलान् र कर्तव्यलाई नचिन्लान् भनी दिव्य भाषामा आकाशवाणी सुनाइरहेको अनुभव हुने धारणा व्यक्त गरेका छन् (पराजुली, २०५४:२०) ।

मोहनराज शर्माले उखानको परिभाषा दिने क्रममा भनेका छन् 'वाक्यको स्तरका संरचनामा हुने त्यस सूत्रात्मक कथनलाई उखान भनिन्छ जसको अर्थ स्रोतसँग गाँसिएको हुन्छ (शर्मा, २०५३:२४) ।

हंसपुरे सुवेदीको शब्दमा उखान लोकजीवनमा चलेको अनुभवपूर्ण चुट्किला वा लोक अनुभव र यथार्थताको सत्य तथ्य तथा बुढापाकाका उपदेश रहेका छन् (सुवेदी, २०५४:२४) ।

पारसमणि प्रधानको विचारमा उखान भाषाको न्याय हो, जातिका अनुभवको सार हो (पराजुली, २०५०:२१) ।

भारतीय साहित्यकोशमा उखानलाई ऐतिहासिक, पौराणिक अथवा लोक कल्पित कथा, प्राकृतिक नियम प्रतीक वा अनुभवका रुपमा व्याख्या गरिएको छ (नगेन्द्र, १९८१:११४२) ।

उखान र टुक्कालाई भाषाको गहना मानिएको छ । नेपालीका उखान र टुक्का पनि यस भाषामा गहनासरह साहित्यमा प्रयोग गरिएका छन् । जति भाषा सम्पन्न हुन्छ त्यति नै त्यस भाषामा उखान र टुक्का हुन्छन् (बन्धु, २०६६: ३३२) ।

नेपाली लोकसाहित्यका अध्येता जीवेन्द्रदेव गिरीले उखानलाई जीवनको अनुभव वा सार, लाक्षणिक र व्यङ्ग्यात्मक किसिमले प्रकट हुने दृष्टिकोण भनी प्रस्तुत गरेका छन् (गिरी, २०५४:९१) ।

यसरी माथिका विभिन्न विदेशी तथा स्वदेशी विद्वान्का परिभाषाहरूलाई हेर्दा उखान भन्नाले लोकजीवनमा ब्यापक अनुभवहरूबाट सिर्जना भएको त्यस्तो उक्ति वा कथन हो जुन सूत्रबद्ध, खिरिलो, चुड्किलो र सारगर्भित हुनाका साथै समाजलाई सकारात्मक परिवर्तनको दिशातर्फ अग्रसर बनाउने कार्यमा प्रयोग हुन्छ ।

३.३ लोकसाहित्यिक विधाका रूपमा उखान

'लोकसाहित्य' शब्द 'लोक' र 'साहित्यको' समास भएर बनेको हो । **नेपाली बृहत् शब्दकोश** का अनुसार लोकको अर्थ हुन्छ-

क) ब्रहमाण्डको कुनै एक भाग अथवा खण्ड, संसार, जगत, दुनियाँ ।

ख) सम्मान संस्कृति, भावना र सामाजिक स्थिति भएका खास भौगोलिक एकाइमा रहने मानिसको समुदाय ; जनसमूह (त्रिपाठी र अन्य, २०५५:११८८) । यसबाट लोक भन्नाले सम्पूर्ण जनसमूह भन्ने बुझिन्छ भने जनसमूहको साहित्यलाई लोकसाहित्य भनिन्छ । लोकसाहित्यको सम्बन्धमा पनि **नेपाली बृहत् शब्दकोश**मा यसरी उल्लेख गरिएको छ - सर्वसाधारण जनताको कोमल मनोभावनालाई व्यक्त गर्ने सरस भाव र सरल भाषा भएको, विभिन्न चाडपर्व तथा मनोरञ्जनका समयमा प्रसङ्गानुकूल गाइने, सुनाइने वा देखाइने लोकव्यवहारमा प्रचलित विभिन्न लोकगीत, लोककथा, लोकनृत्य आदिले युक्त साहित्य; लोक वार्ता (त्रिपाठी अन्य, २०५५ : ११८९) । यसरी लोकसाहित्य भन्नाले सम्पूर्ण जनताका हृदयमा तयार भएर मुखबाट निस्किएका कोमल, निश्छल तथा सरल, सरस र रमणीय अर्थ दिने अभिव्यक्ति भन्ने बुझिन्छ जुन मौखिक परम्परामा हुर्कँदै र खारिँदै आएको हुन्छ । लोकसाहित्यमा जीवनको यथार्थ चित्रण

पाइन्छ । लोकसाहित्य समाजमा नै सिर्जना हुने हुँदा सामाजिक सम्पत्ति हो । जीवनका उकाली-ओराली, आँसु-हाँसो, जीवन-मरण, तीता-मीठा अनुभव आदिलाई स्वच्छन्द ढङ्गले अभिव्यक्त गर्ने कार्य लोकसाहित्यमा भएको हुन्छ । लोकसाहित्यले सामाजिक विभेद नगरी सबैलाई एकनास गर्दछ ।

यसरी सम्पूर्ण जनसमूहको प्रिय साहित्यका रूपमा स्थापित लोकसाहित्यका पनि शिष्ट साहित्यका जस्तै विविध विधाहरू छन् । तिनीहरूमा लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, लोकपद्य, लोकगाथा र लोकोक्ति पर्दछन् । लोकोक्तिका पनि उखान, टुक्का र गाउँखाने कथा गरी तीन पाटा देखिन्छन् । यिनै तीन पाटाहरूमध्येको उखान लोकसाहित्यको एउटा ज्यादै महत्त्वपूर्ण पाटो हो ।

उखान लोकसाहित्यको एक शाखा भएकाले यसको सम्बन्ध लोकसाहित्यका अन्य शाखाहरूसँग पनि छ । लोकसाहित्यका सम्पूर्ण शाखाहरू जस्तै यसको पनि सिर्जना र प्रयोग लोक व्यवहारमा हुन्छ । रचनाकार को हो अथवा कहिले रचना भएको हो भन्ने कुरा थाहा हुँदैन । मौखिक परम्परामा नै यो पनि जीवित रहन्छ । प्रसङ्ग चलेका समयमा मात्र स्वतः स्फूर्त रूपमा जिब्रामा आइपुग्छ । उखान पनि लोकसाहित्यका अन्य विधाहरू जस्तै लोकप्रिय, सार्वजनिक र सार्वकालिक हुन्छ । यी लोकसाहित्यका साझा विशेषताहरूका अतिरिक्त उखानले आफूलाई अन्य लोकसाहित्य विधाभन्दा छुट्टै पहिचान दिलाउने केही भिन्न विशेषताहरू पनि बोकेको पाइन्छ । ती विशेषतालाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

उखान सूत्रात्मक र सारगर्भित हुन्छ तर लोकगीत, लोकगाथा, लोककथा र लोकनाटक जस्ता विधाहरू उखानभन्दा लामा हुन्छन् । सूत्रात्मकताका दृष्टिकोणबाट हेर्दा टुक्का, गाउँखाने कथा र कुनै कुनै लोकगीतसँग उखानको सम्बन्ध नजिकको देखिन्छ । लोकगीत, लोकगाथा र लोकपद्य लयात्मक र गेयात्मक हुन्छन् तर उखान लयात्मक र गेयात्मक विधाहरूलाई गाउन राम्रो स्वर भएको कलाकारको आवश्यकता पर्दछ तर उखान सबैले भन्न सक्दछन् ।

उखान छोटो हुने भएकाले सम्झन सजिलो हुन्छ । लोककथा, लोकगाथा, लोकनाटक, लोकपद्य र कुनै कुनै लोकगीत लामा हुने भएकाले सम्झन अफठ्यारो

पर्दछ । उखान कल्पित हुँदैन । उखान श्रव्य विधा हो । उखानको प्रयोग गर्न सजिलै प्रसङ्गवश गर्न सकिने भएकाले अरु विधालाई जस्तो विशेष अवसर आवश्यक पर्दैन । विशेष स्थानको आवश्यकता पर्दैन । उखानको मुख्य प्रयोजन भाषालाई सिँगार्नु हो । गाउँखाने कथाको मुख्य प्रयोजन बुद्धिलाई तिखार्नु हो । टुक्का उखानभन्दा छोटो हुने गद्यात्मक मात्र हुन्छ । उखान टुक्काभन्दा लामो गद्य अथवा पद्य दुवै हुन्छ । उखान वाक्यस्तरको भएको हुँदा यसमा आफ्नै स्वतन्त्र अर्थ निहित हुन्छ । तर टुक्का खण्डित वाक्य हुने हँदा यसको स्वतन्त्र अर्थ हुँदैन । उखानमा आख्यानतत्त्व समावेश भएको हुन्छ भने टुक्कामा हुँदैन । उखान प्रायः व्यञ्जनाप्रधान हुन्छ तर टुक्का प्रायः लक्षार्थ प्रधान हुन्छ ।

यसरी उखानले लोकसाहित्यका सम्पूर्ण विधाहरूसँग आफ्नो सम्बन्ध स्थापना गर्नाका साथसाथै छुट्टै अस्तित्व कायम गर्दै आफूलाई एउटा छुट्टै र सशक्त लोकसाहित्यिक विधाका रूपमा स्थापित गर्न सफल भएको देखिन्छ ।

३.४ उखानको प्रयोगक्षेत्र

उखानको प्रयोगक्षेत्र भाषिक प्रयोगसँग सम्बन्धित छ । मानिसले भाषोा प्रयोग जहाँजहाँ गर्दछ त्यहाँ त्यहाँ उखान प्रयोग भएकै हुन्छ । भाषा र साहित्यमा उखानले आफ्नो स्थानलाई कुनै न कुनै ढङ्गबाट सुरक्षित बनाएर राखेकै हुन्छ । मान्छेले जन्मनासाथ उखान सुन्छ र बोली फुट्नासाथ उखानको प्रयोग गर्न थाल्दछ भने यसको निरन्तरता बाँचुन्जेल रहिरहन्छ । प्रत्येक मानिसले आ-आफ्नो भाषा र स्तर अनुसार कुराकानीका सन्दर्भमा उखानको प्रयोग गर्दछ । संसारका जुनसुकै कुनामा पुगे पनि त्यहाँका मानिसहरू उखानको प्रयोगमा सक्षम देखिन्छन् ।

बोलीचालीमा मात्र उखानको प्रयोग हुने नभएर शिष्ट साहित्यमा पनि उखानको प्रयोग भएको हुन्छ । विश्वसाहित्यमा उखानले गरेको योगदान ज्यादै मूल्यवान् भए जस्तै नेपाली साहित्यमा पनि यसको योगदान महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । नेपाली साहित्यको सबैभन्दा लोकप्रिय विधा कविताका क्षेत्रमा पनि उखानको प्रयोगले व्यापकता पाएको देखिन्छ । कविता पद्यात्मक विधा भएकाले गद्यको जस्तो व्यापक रूपमा उखानको

प्रयोग हुन नसके पनि जति भएको छ त्यो ज्यादै उल्लेखनीय छ । नेपाली कविताका क्षेत्रमा भएको उखानको प्रयोगलाई देखाउन तलको नमुनालाई लिन सकिन्छ ।

कीर्तिपुरे गाइने म सबैलाई चाइने
दिएर कसलाई पुग्छ बोली मीठो चाइने,
सासले गाँस तान्ने आन्द्रा छुत्ती खेल्ने
जिब्रामै पेट हुने पेटमा आगो बल्ने
सबै भन्दा हलका रुवो, रुवो भन्दा माग्ने,
मैले सवाई भन्दाखेरि कोही छैन भाग्ने ।
माग्नेलाई तातो भात कसले ठिक्क पार्ला
भरेसम्म पर्ख्यौ भने मात्र लाद्रो भर्ला ।
सूर्यलाई हतकेलाले कतिबेर ढाक्ला
दुलाहा ताछ्तै होला खर्सा दाह्री बाक्ला ।
ऐयाबाबै घैया पाक्यो चिउरा कुटिधौन
टाढाबाट जन्ती आयो दुलही लुकाइद्यौन
मर्दको कमाइ नामर्दले खान्छ,
आज ढल्की ढल्की आउँछ, भोलि दुलही लान्छ ।
लेखेको पाइन्छ देखेको पाइन्न,
कुकुर मोटो भए पनि काटी खान हुन्न ।
सुख भन्नू जनसँग दुःख भन्नू मनसँग ।
मानसरोवर जान्छ कन्याङ्कुरुङ,
पन्चै बाजाअगि सारङ्गीको तन्याङ्तुरुङ् ।
जानैपर्छ नकटी म जान्नँ नकटो

भ्याम्म भ्याली बज्दै काटिदिन्छ बाटो ।

रसाएको ताप्केमा बसाएको भात,

पहिले खायो दालभात पछि खोज्यो जात ।

अक्कासको राहुद्यौता पतालको केतु

एक फेर नपरेर कसो गरी चेतूँ

भाङ्ग्राको टोपीलाई गुहेलीको फूल

भुल भुल सानी नानी तिम्रै थियो भूल ।

(सम २०५९:९५-९६)

नेपाली साहित्यको कथा विधामा पनि उखानको प्रयोग व्यापक रूपमा भएको पाइन्छ । उखानको प्रयोगले कथालाई रोचकता, जीवन्तता र स्वाभाविकता प्रदान गरेको छ । जस्तै :

चामे रिसाएर फनफनाउन थाल्यो -राँडीको ढङ्ग हेर माल पाएर के गर्नु, चाल पाए पो हुन्छ । आफ्ना बाबु-बराजुले बिर्के टोपी लगाएको भए पो थाहा पाउँथी । बाबु खाँडीको टोपी लाएर भाङ्ग्राको गादो पारेर हिँड्छ, छोरी किन गतिली हुन्थी ? बाहुनले च्याउ खायो न स्वाद पायो ।

गुरुप्रसाद मैनाली (परालको आगो)

नेपाली साहित्यको निबन्ध फँटमा उखानको प्रयोग सर्वाधिक पाइन्छ । निबन्धमा प्रयोग भएका उखानहरूको मात्र सङ्कलन गर्ने हो भने एउटा उखान सङ्ग्रह बन्न सक्दछ । उखानले शिष्ट साहित्यलाई कति प्रभावकारी बनाउन सक्दो रहेछ भन्ने उदाहरण निबन्धमा खोज्नुपर्दछ । नेपाली निबन्धमा उखानको प्रयोग यसरी भएको छ - हलेदो भन्ने चिनेपछि किन कोट्याइरहने भन्ने विचारले म अघि बढ्दै थिएँ, तर उनको अभागले हो कि आफ्नै अभागले हो मेरो साइकिलको ट्युब यस्तरी पड्किदियो, मानौ आफ्नै टाउकामा बम पड्केजस्तै गरी ।

भैरव अर्याल (अन्तर्राष्ट्रिय भ्यागुता सम्मेलन)

नेपाली नाट्यक्षेत्रमा उखानको प्रयोगले संवादमा स्वाभाविकता र तीक्ष्णता प्रदान गरेको छ । नाटकमा पात्रका माध्यमबाट संवाद अभिव्यक्त हुने भएकाले उखानको प्रयोग ज्यादै स्वाभाविक हुने गर्दछ । उखानले नाटकमा कसरी आफूलाई स्थापित गराउन सफल भएको रहेछ भन्ने कुरालाई यो एउटै नमुनामा पनि ठम्याउन सकिन्छ ।

गोविन्द नहुने गाल पर्ने कुरामा मन डुलाएर हिँड्दा आफैलाई दुःख हुन्छ, बाबै तिमीलाई राम्रो लागे जस्तै अरुलाई पनि त लाग्ला नि अनि भोलि खासी तालिमे भएर अङ्कमाल गराएर माथि बारदलीमा हिंड्दा आफूले तल चोकमा उभिएर थुक घुटुघुटु निल्दै मास्तिर हेर्नुपर्दा के जाति भो ? अक्कासको फल आँखा तरी मर ।

बालकृष्ण सम (प्रेमपिण्ड)

नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा पनि उखानो प्रयोग प्रशस्त भएको पाइन्छ । विभिन्न उपन्यासकारहरूले आ-आफ्ना उपन्यासमा कौशलका साथ उखानको प्रयोग गरेर उपन्यासलाई रोचक तथा सरल, सहज र सरस तुल्याएका छन् । यस्तै एउटा नमुना हेरौं : 'लोग्ने-स्वास्नीको झगडा एकछिनको , एक्कै छिन हो' फर्कदै गर्दा आएको नयाँ एउटा मान्छेले के भनूँ के नभनूँ भएर होला, भन्यो- 'लोग्ने स्वास्नीको झगडा परालको आगो त सबैले जानेको हो ।'

इन्द्रबहादुर राई (आज रमिता छ)

३.५ उखानका विशेषताहरू

उखानका विशेषताका सम्बन्धमा विद्वान्हरूले प्रकाश पारेका छन् । कृष्णप्रसाद पराजुलीका अनुसार :

१. सारगर्भितता

२. संक्षिप्तता

३. सरलता

४. रूपविविधता

५.	सजीवता र

६.	लोकप्रियता (पराजुली, २०५४:३३)

भारतीय लोकसाहित्यका अध्येता कुन्दनलाल उप्रेतीका अनुसार

१.	ज्ञान अनुभव

२.	सार्वभौमिक एवं सार्वकालिक

३.	अज्ञात रचयिता

४.	रसको अक्षय भण्डार

५.	लाघत्व

६.	सरलता

७.	सप्राणता र जिउँदोपन

८.	विदग्धता वा भङ्गिमा

९.	सारगर्भितता र लोकप्रियता

(उप्रेती, सन् १९७१:१९७)

यी माथिका विद्वान्हरूका विशेषताहरूलाई हेर्दा नेपाली परिवेशमा उखान अनुसार तिनका विशेषता निम्नानुसार देखिन्छन् ।

३.५.१ सारगर्भितता

एउटा सिङ्गै लघुकथा वा अनुच्छेदले अर्थ्याउने कुरा सानो वाक्यात्मक उखानले सजिलै बुझाइदिने हुँदा सारगर्भितता मुख्य विशेषता हो । जस्तै : ओठमा मह राखेपछि जिब्रो आफै आउँछ ।

३.५.२ सङ्क्षिप्तता

सङ्क्षिप्तताकै कारण उखान लोकप्रिय विधा बन्न गएको हो । यसैले गर्दा मौखिक रूपमा पनि युगौँ युगदेखि रहन यो सक्षम भएको हो । विन्दुमा सिन्धु अटाउने क्षमता उखानमा हुन्छ । जस्तो - अरुको लाख आमाको काख ।

३.५.३ सजीवता

उखानले भाषामा प्राण भर्ने कार्य गर्दछ । भाषाको अभिव्यक्तिमा तीव्रता ल्याउँछ । त्यसैले यसको अर्को विशेषता सजीवता भनिएको हो । मूल मर्म छुने गरी भन्न सक्ने उखानमा भाव चमत्कार अथवा अर्थ पनि चम्किएको हुन्छ । उखान जहाँ र जहिले पनि उतिकै रोचक र जीवन्त ढङ्गले प्रयोग गर्न सकिन्छ । 'अल्छे तिघ्रो स्वादे जिब्रो' जस्तो उखान उच्चारण मात्र गर्दा पनि अल्छीहरू आफै तर्सन्छन् ।

३.५.४ सरलता

उखानमा भएको सरलताले गर्दा नै यसले लोकजीवनमा नउखेलिने गरी जरो गाड्न सकेको हो । जस्तै जाली कुरालाई पनि उखानले सजिलै व्यक्त गर्न सक्दछ । निरक्षर मानिसले पनि उखानका माध्यमबाट आफ्ना कुराकानीलाई व्यक्त गर्न सक्छन् । जस्तोः बाँदरलाई लिस्नो ।

३.५.५ लोकप्रियता

लोकजीवनमा जन्मने र हुर्कने भएकाले उखानलाई बाल, वृद्ध-यौवन अवस्थाका मानिसले रुचाएका हुन्छन् प्रयोग गर्दछन्, मन पराउँछन् । जस्तोः धन हुनेको मन हुँदैन ।

३.५.६ रूप विविधता

उखान विभिन्न रूपमा संरचित हुने भएकाले यसको एउटा विशेषता रूप विविधता पनि हो । उखानै सूत्रात्मक भएर पनि तुकवन्दी युक्त प्रश्नात्मकता, प्रश्नोत्तरात्मक, गीतात्मक, भाषा अन्तर प्रभावित जस्ता विविध ढाँचाका हुन्छन् । त्यस्तै केही लामा, मझौला र छोटा आकारका उखान पनि हुन सक्छन् । जस्तै कसैलाई मरीमरी कसैलाई परीपरी । अलि लामा- कुकुरको पुच्छर ढुङ्ग्रामा १२ वर्ष राख्यो झिक्दा दिन बाङ्गा बाङ्गै ।

३.५.७ स्थानीयता

उखानमा स्थानीय विशेषता पनि झल्किएको पाइने हुनाले स्थानीयता उखानको अर्को विशेषता हो । उखानले आफ्नो स्थानको भाषिक, राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक,

सांस्कृतिक, प्राकृतिक आदि पक्षहरूको चित्रण गर्दछ । जस्तो - झिम्रुक भन्दा माडी के कम यस उखानमा प्युठानका ठूला नदीहरू यी दुई पर्छन् । झिम्रुक नदी भन्दा पानीको बहाव/मात्रा बढी भएको हुँदा यसको प्रयोग भएको छ ।

चौथो परिच्छेद

४.१ नेपाली भाषामा प्रचलित प्युठानी उखानको सङ्कलन

प्युठान जिल्लाका नेपाली भाषामा प्रचलित उखानहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा यस अध्ययनमा अध्येताले एउटा निश्चित समयभित्र सङ्कलन गरेका उखानहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएका छन् । सङ्कलनका क्रममा प्युठान जिल्लाका विभिन्न भागमा पुगेर बूढापाकाहरूसँग सम्बन्ध राख्दा यहाँ राष्टिय स्तरमा चलेका उखानहरूको नै बाहुल्य पाइयो । यसो भए तापनि प्युठान जिल्लाको छुट्टै पहिचान गराउने खालको स्थानीय विशेषतायुक्त उखान पनि अध्ययन क्रममा फेला परेका छन् । यस्ता राष्टिय र स्थानीय दुवै स्तरका उखानहरू यहाँ सङ्कलित छन् । लोकसाहित्यको अमूल्य भण्डारका रूपमा रहेका प्युठानका उखानहरू यस शोध कार्यमा समेटिएका छन् । यस प्रयासले भविष्यमा ब्यापक रूपमा प्युठानी उखानको सङ्कलन तथा अध्ययन गर्ने कार्यका लागि अवश्य सहयोग पुग्नेछ । यहाँ ५०४ उखानलाई वर्णानुक्रमले क्रमबद्ध मिलाएर राखिएको छ ।

अ

१. अकबरी सुनलाई कसी लाउनु पर्दैन ।

२. अगुल्टाले हानेको कुकुर बिजुली चम्कँदा तर्सन्छ ।

३. अगुल्टो पनि नठोसी बल्दैन ।

४. अघाएको भन्छ डाँडापारि खाउँ भोकाएको भन्छ डाँडावारि खाऊँ ।

५. अचानाको चोट खुकुरीले जान्दैन ।

६. अजिङ्गरको आहारा दैवले पुऱ्याउँछ ।

७. अड्को पड्को तेलको धूप ।

८. अति गरे खति हुन्छ ।

९. अनाथको सहारा दैव ।

१०. अनिकालमा बीउ जोगाउनू, हुलमुलमा जीउ जोगाउनू ।

११. अनिकालको तोरी र बुढेसकालको छोरी ।

१२. अपुत्रीको धन प्यारो, कोरीको जीउ प्यारो ।

१३. अरु जिस्कन्छ अरुसँग, लाटो जिस्कन्छ बाउसँग ।

१४. अरुका आङको जुम्रो देख्ने, आफ्ना आङको भैँसी नदेख्ने ।

१५. अरुको लाख आमाको काख ।

१६. अरु हाँसेको र नानीको बाउ काँसेको ।

१७. अर्ती र ओखती कहिल्यै मीठो हुँदैन ।

१८. अल्छी तिग्रो स्वादे जिब्रो ।

१९. अर्थ न बर्थ गोविन्द गाई, टाउको दुखेको औषधि नाइटोमा लाई ।

आ

२०. आँ गर्दा अलङ्कार बुझिन्छ ।

२१. आँटी छोरालाई बाघले खाँदैन ।

२२. आइलाग्नेमाथि जाइलाग्नु पर्छ ।

२३. आए आँप, गए झटारो ।

२४. आए बाउको गए साउको ।

२५. आओसे गोठालो रहोसे हली काम लाग्दैन ।

२६. आगलागी झुपडी डेढ घडी भद्रा ।

२७. आगोले काँचो भन्दैन, न्यायले साँचो मान्दैन ।

२८. आगोले काँचो भन्दैन, राजाले कङ्गाल भन्दैन ।

२९. आगाले पोलेको घाउलाई आगैमा सेकाउनु पर्छ ।

३०. आगो ताप्नु मुढाको कुरा सुन्नु बूढाको ।

३१. आगो खाएर अङ्गार हग्छ ।

३२. आगोजली पानी पखाली शुद्ध हुन्छ ।

३३. आगो र झगडाको बीउ धेरै चाहिँदैन ।

३४. आधा गाग्री छचल्किन्छ ।

३५. आफू त राँड देशै भाँड ।

३६. आफू परदेश जाने छोरो पाइराख् भन्ने ।

३७. आफू मरे डुमै राजा ।

३८. आफै बोक्सी, आफै झाँक्री ।

३९. आफ्नो थैलाको मुख बलियो बाँध्नु, साथीलाई चोर नलाउनु ।

४०. आफ्नो नासो जोरीको हाँसो ।

४१. आफ्नो हात जगन्नाथ ।

४२. आफ्नै हातमा डाडू-पन्यूँ नखा भन्ने को ।

४३. आमाको दूध चुसेर पुगेन बाउको घुँडो चुस्नु ।

४४. आलु खाई पेडाको धाक ।

इ

४५. इन्द्रका अगाडि स्वर्गको बयान ।

४६. इष्ट भनेको लाख हो, धन भनेको खाक ।

ई

४७. ईख नभएको छोरो र बिख नभएको सर्प काम लाग्दैन ।

४८. ईश्वरले दिए शत्रुका बाउको के लाग्छ ।

उ

४९. उचालेको कुकुरले मिर्ग मार्दैन ।

५०. उचालेको गाँस र लागेको मैन्हा । उठ्नेलाई पाडी सुत्नेलाई पाडी ।

५१. उनिउँ फुलोस् न ढुङ्गो टुसाओस् ।

५२. उडेको सातुको के पिर ।

५३. उम्लेको दूध पोखिन्छ ।

ऊ

५४. ऊ ल्याउला भन्दा गु ल्याउला जस्तो ।

ए

५५. एउटा आगो भए अर्को पानी बन्नुपर्छ ।

५६. एउटा कुखुराको फुल फुट्यो-फुट्यो ।

५७. एउटा छोरो के छोरो, एउटा आँखो के आँखो ।

५८. एउटा म्यानमा दुईवटा तरबार ।

५९. एक कान दुई कान मैदान ।

६०. एक ठक्कर खाए दश बुद्धि आउँछ ।

६१. एक दिनको पाहुना मीठोमीठो खा, दुई दिनको पाहुना जसोतसो खा, तीन दिनको पाहुना जतासुकै जा ।

६२. एक नारी ब्रह्मचारी ।

६३. एक पटक ढुङ्ग्रामा पनि भात पाक्छ ।

६४. एक पटकको चोर सधैंको चोर ।

६५. एक पन्थ दो काज ।

६६. एक पैसाको सुर्ती छैन दुई पैसाको फूर्ति ।

६७. एक बिग्रेर अर्को बन्दछ ।

६८. एक माघले जाडो जाँदैन ।

६९. एक रातको निद्राले सात रात पिरोल्छ ।

७०. एक हातले ताली बज्दैन ।

७१. एक हातले दिनू अर्का हातले लिनू ।

७२. एकोहोरो रोटी पाक्दैन ।

७३. एक्ला बृहस्पति झुट्टा ।

ऐ

७४. ऐ भाँतको शोभा सिँदुर र पोते ।

ओ

७५. ओँठमा मह राखेपछि जिब्रो आफै आउँछ ।

७६. ओस उघाई घैला भरिन्न ।

७७. ओरालो लागेको मिर्गलाई बाच्छाले खेद्छ ।

औ

७८. औंलो दिँदा डुँडुलो निल्ने ।

७९. औसर आउँछ, पर्खंदैन ।

क

८०. कन्टके नैव कन्टकम् ।

८१. कङ्गालीका घरमा पाहुना ।

८२. कमाराको बुद्धि पछाडि ।

८३. कमारा झैँ काम गर्नू, खसम झैँ खानू ।

८४. कमारी र तामाको भाँडो बिटुलो हुँदैन ।

८५. कमिलालाई प्वाँख ।

८६. कमिलालाई मुतको पैऱ्हो ।

८७. करले गु पनि आउँदैन ।

८८. करसाको अघिन टाडाको आरन/कलि आजको भोलि ।

८९. कसको पेटमा को पस्न सक्छ र ।

९०. कसुला काटे मसला पाइन्छ ।

९१. कसैलाई काखा कसैलाई पाखा ।

९२. कसैलाई मरीमरी कसैलाई परीपरी ।

९३. कसैले तपाइँ भनोस कि नभनोस् आफै मपाइँ ।

९४. कहाँ जालास् मछली मेरै ढडिया ।

९५. कहाँको राजाराम कहाँको गने भँडारी ।

९६. कहीँ नपाएस् मेरा खैरा आएस् ।

९७. कहिले आगो कहिले पानी ।

९८. कहिले पानी कहिले घाम ।

९९. कहिले भातै भात कहिले पुर्पुरामा हात ।

१००. काँकाको गाली मुतेर फाली ।

१०१. काँध हाल्यो काँधै गन्हाउने ।

१०२. काइदा जाने फाइदा हुन्छ ।

१०३. काग कराउँदैछ पिना सुक्दैछ ।

१०४. काग बाठो भए गु खान्छ, पाडो लाटो भए दुध खान्छ ।

१०५. काग भन्दा कोइली चङ्ख ।

१०६. कागलाई बेल पाक्यो हर्ष न विस्मात ।

१०७. कागले कान लग्यो भन्दैमा कागको पछिपछि दगुर्ने कि आफ्नो कान छाम्ने ।

१०८. काटेको घाउमा नुनचुक ।

१०९. काठको खुट्टो सासको धन, माटाको भाँडो गन्दै नगन ।

११०. कान देऊ, कुरा नदेऊ ।

१११. कानो गोरुलाई औँसी न पुर्ने ।

११२. काम कुरो एकातिर कुम्लो बोकी ठिमी तिर

११३. काम गर्नाका दुःखले जोगी भयो, जोगी भएका भोलिपल्ट भोकै रह्यो ।

११४. काम गर्ने कालु मकै खाने भालु ।

११५. काम छउन्जेल भाँडो काम सकियो ठाँडो ।

११६. काम छैन काज छैन, खाने बेलामा लाज छैन ।

११७. काम पाइनस् बुहारी पाडाको मुजी कना ।

११८. काम साँची आफूलाई खाना साँची अर्कालाई ।

११९. काम छोडी कामीको देवाली ।

१२०. कामीले लाने हो कि होइन कमिनीको सटरबटर ।

१२१. काललाई ओखती र मूर्खलाई अर्ती ।

१२२. कालले आउन जान्दछ पर्खन जान्दैन ।

१२३. काला अक्षर भैँसी बराबर ।

१२४. कालो गए गोरो आउँछ ।

१२५. कि आँटले खान्छ कि ढाँटले खान्छ ।

१२६. कि गरी खाउँला कि मरी जाउँला ।

१२७. कि पढेर जानिन्छ कि परेर जानिन्छ ।

१२८. किन चाउरिस मरीच ? आफनै पीरले/तेजले

१२९. कीराले हीरा बिगार्छ ।

१३०. कुकुरको काम पनि छैन, फुर्सत पनि छैन ।

१३१. कुकुरको पुच्छर बाऱ्ह वर्ष ढुङ्ग्रामा हालेर राख्यो बाङ्गाको बाङ्गै ।

१३२. कुकुरलाई घिउ नपचेको ।

१३३. कुण्ड-कुण्ड पानी, मुण्ड-मुण्ड बुद्धि ।

१३४. कुन्ता बुहारी भटमास खाएकी ।

१३५. कुरा सुन्नु अरुको निर्णय लिनु आफ्नो ।

१३६. कुरो र कुलो जता लग्यो उतै जान्छ ।

१३७. कुलकी छोरी मूलको पानी ।

१३८. कुलको उद्धारक नै सत्तपुत्र हो ।

१३९. कुवाको भ्यागुतो जति उफ्रे पनि कुवाको कुवै ।

१४०. कुचाले बढार्नपर्ने कसिंगर हावाले उडायो ।

१४१. के खोज्छस् काना ? आँखो ।

१४२. के गर्छेस् बुहारी ? पोख्छु, उठाउँछु ।

१४३. केटाकेटी आए गुलेली खेलाए ।

१४४. केटाकेटीको जाडो बाख्राले खान्छ ।

१४५. के निहुँ पाऊँ, कनिका बुकाऊँ ।

१४६. केरा र छोरा छुट्टाएको राम्रो ।

ख

१४७. खट्टा, पीरा, ताता, भात, मर्द बिगारे यी तीनै जात ।

१४८. खतीका बेला मति आउँदैन ।

१४९. खरानी घस्दैमा जोगी हुँदैन ।

१५०. खसी किन्नु मान्छे चिन्नु ।

१५१. खाई न पाई छालाको टोपी लाई ।

१५२. खाई सार कि लाई सार मरेपछि लम्पसार ।

१५३. खाए खा नखाए घिच् ।

१५४. खाए पनि बाघको मुख रातो, नखाए पनि बाघको मुख रातो ।

१५५. खानु न पिउनु पुर्पुरामा चिनु ।

१५६. खाने पिउने रामे चोट पाउने च्यामे ।

१५७. खाने बेलामा घीन नसम्झनु, सुत्ने बेलामा रिन नसम्झनु ।

१५८. खाने मुखलाई जुँगाले छेक्दैन ।

१५९. खाने मकै सकिने धान, कराउने बुढो गर्ने जहान ।

१६०. खान्न-खान्न लोकाचार, खान थाल्यो माना चार ।

१६१. खा भन्ने भाग लुकाउने ।

१६२. खुकुरी भन्दा कर्द लाग्ने बाउ भन्दा छोरो जान्ने ।

१६३. खुट्टा भए जुत्ता कतिकति ।

१६४. खुर्सानी विना भान्सा अड्कँदैन ।

१६५. खेल गर्दा सेल पल्टिन्छ ।

१६६. खोलामा माछा पाखा बिला ।

१६७. खोलो तर्‍यो लौरो बिर्स्यो ।

ग

१६८. गधालाई नुहाएर गाई बन्दैन ।

१६९. गरिबकी छोरीलाई आँप ताछ्न लगाउनु, धनीकी छोरीलाई कटहर ताछ्न लगाउनु ।

१७०. गरिबलाई ऐन, धनीलाई चैन ।

१७१. गरिबलाई दिन्छु नभन्नु राँडीलाई लान्छु नभन्नु ।

१७२. गर्जने मेघ बर्सँदैन ।

१७३. गर्नेभन्दा गराउने ठूलो ।

१७४. गाँस छोड्नु साथ नछोड्नु ।

१७५. गाई मारी गधा पोस्ने ।

१७६. गाउँको मुखिया बाटो हगुवा ।

१७७. गुको किरो गुमै रमाउँछ ।

१७८. गुन न जस, खरानी घस् । गुनीमा गुनी कुकुर, बैगुनीमा बैगुनी छोरी ज्वाइँ ।

१७९. गुन्द्रुकलाई पकाउनु पर्दैन, सालीलाई फकाउनु पर्दैन ।

१८०. गुलाई चलायो आफ्नै नाकमा गन्ध ।

१८१. गोरु बूढो भए भीर खोज्छ, मान्छे बूढो भए निहुँ खोज्छ ।

१८२. गोरुविनाको दाइँ र दाजुविनाको भाइ ।

घ

१८३. घन मासेर फाली ।

१८४. घर पोलेर खरानीको बेपार ।

१८५. घर बसेर संसार हाँक्ने ।

१८६. घर बिग्रन्छ कुराले, नोकर बिग्रन्छ पुराले ।

१८७. घरै पिँडालु बनै पिँडालु ससुराली जाँदा बार हातको पिँडालु ।

१८८. घाँटी हेरी हाड निल्नु ।

१८९. घिउ केमा पोखियो ? भागमा ।

१९०. घिउ न तेल पका बूढी सेल ।

१९१. घोकन्ती विद्या, धावन्ती खेती, सेवन्ती राजा ।

१९२. घोडा चढ्दा लडिन्छ, काम गर्दा बिराइन्छ ।

१९३. घोडा चम्केको र हात्ती लम्केको ।

च

१९४. चराको धन चुच्चो ।

१९५. चाकमा लाउने धोती छैन, कानमा यार्लिङ् ।

१९६. चारखुट्टेको धन गन्दै नगन ।

१९७. चिची पनि पापा पनि ।

१९८. चितुवा कराएको बाखो हराएको ।

१९९. चिन्नु न जान्नु ढुङ्गाले हान्नु ।

२००. चुँजामा एउटा बुद्धिराम, बिजुवार टारीमा घरघरै बुद्धिराम ।

२०१. चुलिएपछि पोखिन्छ ।

२०२. चुहुने भाँडो भरिन्न ।

२०३. चोक्टा खान गएकी बूढी झोलमा डुबेर मरी ।

२०४. चोरको खुट्टो काट् भन्दा खुट्टा तान्ने ।

२०५. चोरको टुपी ठाडो ।

२०६. चोरको डाँको ठूलो, बोक्सीको आँखा ठूलो ।

२०७. चोरलाई शूली साधुलाई चौतारो ।

२०८. च्यो नभनिकन कुकुर पनि आउँदैन ।

छ

२०९. छन् गेडी सबै मेरी, छैनन् गेडी सबै टेढी ।

२१०. छ लुगा छ जाडो, छैन लुगा छैन जाडो ।

२११. छेउको सियो पनि कहिले त माझमा पुग्छ ।

२१२. छोटो मात्दैन, मातेपछि बाँच्दैन ।

२१३. छोटो मानिसको छोटै बुद्धि ।

२१४. छोटो मानिससँगको मित्रता पत्कुराको आगो ।

२१५. छोरो पाउने कैले-कैले भोटो सिउने ऐल्हे ।

२१६. छोरी कुटेर बुहारी तर्साउने ।

२१७. छोरी पायो ज्वाइँलाई, छोरो पायो बुहारीलाई ।

२१८. छोरीबेटीलाई माइतको कुकुर पनि प्यारो ।

२१९. छोरी भन्थी माइती, माइती भन्थे किन आइथी ।

२२०. छोरी र तोरी आजको भोली ।

२२१. छोरी पाल्नेले बुहारीलाई हेला गर्छ ।

२२२. छोरो कस्तो ? जस्ताको तस्तो ।

२२३. छोरो पाउने कहिले कहिले कन्दनी बाट्नको हतार ।

२२४. छोरो भन्दा नाति प्यारो, साउँभन्दा ब्याज प्यारो ।

ज

२२५. जंघार तऱ्यो लौरो बिर्स्यो ।

२२६. जंघार तर्नुपरेपछि केको तिघ्रा कमाउनु ।

२२७. जग बलियो भए घर बलियो हुन्छ ।

२२८. जग्गा रोज्नू ढाँड भाको, स्वास्नी रोज्नू गाँड भाको ।

२२९. जजमानको विपत्ति, पुरेतको सम्पत्ति ।

२३०. जति जोगी आए कानै चिरेका ।

२३१. जति बढ्यो उति सड्यो ।

२३२. जन्मसँगै मृत्यु पनि आउँछ ।

२३३. जब पऱ्यो राति उसै बूढी ताती ।

२३४. जसका छोरा उसको धन, जसका भैँसी उसको बन ।

२३५. जसको शक्ति उसको भक्ति ।

२३६. जसको भात खायो उसको गीत गायो ।

२३७. जसले अँगार खान्छ उसले कालो हग्छ ।

२३८. जसले मह काढ्छ उसले हात चाट्छ ।

२३९. जसले हान्यो उसले जान्यो ।

२४०. जसो जसो बाहुन बाजे उसै उसै स्वाहा ।

२४१. जस्तालाई तस्तै ढिँडोलाई निस्तै ।

२४२. जस्तो मति उस्तै गति ।

२४३. जस्तो रोप्यो उस्तै फल्छ ।

२४४. जहाँ काफल पाक्छ उहीँ चरी नाच्छ ।

२४५. जहाँ सिम उहीँ कुलो ।

२४६. जहाँ जाला जोगी भातै खाला ।

२४७. जहिलेको आँप उहिलेको झटारो ।

२४८. जाँगर न साँगर खाने बेलामा आँ गर् ।

२४९. जाँतालाई भन्दा हातालाई सकसक ।

२५०. जात फाल्नु गहतको झोलमा ।

२५१. जाने दरबार नजाने तरबार ।

२५२. जान्नु न तान्नु गुलेली हान्नु ।

२५३. जान्नु न बुझ्नु हगन गौँडी पुज्नु ।

२५४. जिउँदाको जन्ती मर्दाको मलामी ।

२५५. जिउ भन्दा धन प्यारो ।

२५६. जीउ रहे घिउ पिइन्छ ।

२५७. जुँगा चल्यो कुरा बुझ्यो ।

२५८. जुत्ता किन्दा ठूला किन्नु, स्वास्नी ल्याउँदा सानी ल्याउनु ।

२५९. जुन औँलो काट्यो उही औँलो बाँधिन्छ ।

२६०. जुन गोरुको सिङ छैन उसको नाम तिखे ।

२६१. जुन थालमा खायो उही थालमा हग्ने ।

२६२. जुवातास खेल्नेभन्दा हेर्ने बिग्रन्छ ।

२६३. जुकाको मुखमा नुन टिमुर ।

२६४. जैसीकी छोरी राँड, वैधकी छोरी गलगाँड ।

२६५. जो चोर उसको ठूलो स्वर ।

२६६. जोगीका घरमा सन्यासी पाहुना ।

२६७. जो होचो उसका मुखमा घोचो ।

२६८. ज्यान जाओस् वचन नजाओस् ।

झ

२६९. झिँजाले मुढो डढ्छ । झिमरुक भन्दा माडी के कम ।

२७०. टाढाको भाइभन्दा नजिकको छिमेकी निको ।

२७१. टुहुराको साहरा दैव ।

ठ

२७२. ठट्टाले लट्टा पार्छ ।

२७३. ठाउँ न ठहर बूढीको रहर ।

२७४. ठूला माछाले सानो माछालाई खान्छ ।

२७५. ठूलो रुखको ओत लागे एक दर्को पानी ओत्छ ।

२७६. ठेस लाग्दा पनि ईश्वर सम्भिन्छ ।

ड

२७७. डाक्यो न बोलायो कुकुरले पुच्छर डोलायो ।

२७८. डाँडा माथिको जून ।

२७९. डोको छिर्ने मकै खसी छिर्ने धान ।

ढ

२८०. ढङ्ग मरु छुज्याह ।

२८१. ढाँटेको कुरा काटे मिल्दैन ।

२८२. ढिलो होस् छोरै होस् ।

२८३. ढुङ्गो खोज्दा देउता मिल्नु ।

त

२८४. तरुनीका कान बन्चराले हान् ।

२८५. तरुल खानेले माटादेखि घिनाउनु हुन्न ।

२८६. ताक परे तिवारी नत्र गोतामे ।

२८७. तातै खाऊँ जल्दै मरौं ।

२८८. तातोपानीले घर डढ्दैन, भनेर मान्छे मर्दैन ।

२८९. तित्राको मुखै वैरी ।

२९०. तीन गोरुको हल पक्का, दुई स्वास्नीको घर पक्का ।

२९१. तैं रानी मैं रानी कसले भर्छ कुवाको पानी ।

२९२. तोलाको जिब्रो हल्लाउनु भन्दा धार्नीको टाउको हल्लाउनु बेस ।

२९३. तोलाको वचन खोलामा ।

थ

२९४. थोत्रो घरमा मुसाको रजाइँ ।

२९५. थोरै भैँसी दुहुने कुँडे चुहुने, केटाकेटी रुने ।

२९६. थोरै खानु मीठो खानु ।

द

२९७. दमाईको थुक र बाहुनको मुख चोखो हुन्छ ।

२९८. दर्जन थाप्नु बाघलाई, मल हाल्नु सागलाई ।

२९९. दशा लागेको बेलामा नभरेको बन्दुक पनि पड्कन्छ ।

३००. दाँत फुक्लेको बूढालाई भुटेको मकै ।

३०१. दाजुसँग खान बस्ने भाउजूसँग उठ्ने ।

३०२. दिऊँ आफू नाङ्गो नदिऊँ माग्नेको मुख बाङ्गो ।

३०३. दिन काट्ने काल पर्खने ।

३०४. दुई जोईको पोइ कुना बसी रोई ।

३०५. दुधको साक्षी बिरालो ।

३०६. देउता पित्र मुख भित्र ।

३०७. देखेको पाइँदैन लेखेको पाइन्छ ।

३०८. देख्नाको डाल खानको काल ।

३०९. देख्नेका आँखा फुटे सुन्नेका सही ।

३१०. देश खाई शेष भएको ।

३११. देश गुनाको भेष ।

ध

३१२. धन देख्दा महादेवका तीन नेत्र बल्छन् ।

३१३. धन हुनेको मन हुँदैन ।

३१४. धनको मुख कालो ।

३१५. धनीलाई दशैँ गरिबलाई दशा ।

३१६. धेरै कराउनेको मुख बाङ्गो ।

३१७. धेरै खाए अमृत पनि बिख बन्दछ ।

३१८. धेरै चपाए गुँड पनि तीतो हुन्छ ।

३१९. धोबीको कुकुर घरको न घाटको ।

३२०. ध्यान गरे ज्ञान पाइन्छ ।

न

३२१. नआत्तिनू, नमात्तिनू, नतात्तिनू, नपात्तिनू ।

३२२. नजाने गाउँको बाटै नसोध्नू ।

३२३. नजिकको तीर्थ हेला ।

३२४. नदिने बज्यै बुधबार बार्छिन् ।

३२५. नपत्याउने खोलाले बगाउँछ ।

३२६. नपाउनेले केरा पायो बोक्रैसित खायो ।

३२७. नबिराउनु नडराउनु ।

३२८. नबुझी बोल्नु र सुनिएर मोटाउनु उस्तै हो ।

३२९. नभए एक शोक भए शोकै शोक ।

३३०. नमच्चिने पिङको सय झड्का ।

३३१. नयाँ जोगीले धेरै खरानी घस्छ ।

३३२. नरहे बाँस नबजे वाँसुरी ।

३३३. नहारे हिम्मत नभुले हरि ।

३३४. नहुने बेलामा नातीदेखि मरेर आउँछ ।

३३५. नाङ्गाको देशमा धाबी ।

३३६. नाच्न नजान्ने आँगन टेढो ।

३३७. नानीदेखि लागेको बानी ।

३३८. नानी भन्दा आची ठूलो ।

३३९. नानी भनेको छोरा र जुत्ता लाएको गोडा काम लाग्दैन ।

३४०. नामर्दकी जोई हुनुभन्दा मर्दकी कमारी हुनु जाती ।

३४१. नुनबिनाको तरकारी साली विनाको ससुराली ।

३४२. नौ दिनमा नौलो, बीस दिनमा बिर्स्यो ।

प

३४३. पछि आउने माझमा सुत्ने ।

३४४. पढ्नु गुन्नु कौने काम हलो जोत्यो मामैमाम ।

३४५. पढ्नु गुन्नु कौने काम भर्ति भए दामैदाम ।

३४६. पशुपतिका जात्रा सिद्राको बेपार ।

३४७. पाँच औँला पनि बराबर हुँदैन ।

३४८. पाडो पाए पनि पाडी पाए पनि भतुवालाई बिगौती ।

३४९. पानी माथिको ओभानो ।

३५०. पाप धुरीवाट कराउँछ ।

३५१. पिलो उठ्न जान्दैन, निचाले माग्न जान्दैन ।

३५२. पुरानो पात झर्छै नयाँ पात पलाउँछ ।

३५३. पुषको फारू पो फारु, साउनको फारु त जहान मारु ।

३५४. पुष फास फुस ।

३५५. पैसा न कौडी बजार-बजार दौडी ।

३५६. पोहोर मरिन् सासू, अहिले आयो आँसु ।

३५७. प्युठानी एउटै ड्याङ्का मुला ।

३५८. प्युठानी मुला सबैठूला ।

फ

३५९. फलामलाई फलामले काट्छ ।

ब

३६०. बर्षे चुलो हिउँदे खाट त्यति भएन भने चैते हाट ।

३६१. बत्तीको मुन्तिर अँध्यारो ।

३६२. बनको चरी बनमै रमाउँछ ।

३६३. बनको बाघले खाओस्-नखाओस, मनको बाघले खान्छ ।

३६४. बन डढेको देखिन्छ, मन डढेको देखिँदैन ।

३६५. बर्मा गायो कर्मसँगै, नेपाल गयो कपालसँगै ।

३६६. बलियाबाङ्गा बाघलाई निर्धादुब्ला माघलाई ।

३६७. बाँदरको पुच्छर लौरो न हतियार ।

३६८. बाँदरको हातमा नरिवल ।

३६९. बाँदरलाई लिस्नो ।

३७०. बाँदरले आफ्नो घर पनि बनाउँदैन, अर्काको घर पनि भत्काउँछ ।

३७१. बाउ आमाको मन छोराछोरी माथि, छोराछोरीको मन ढुङ्गामुढा माथि ।

३७२. बाघको छालामा स्यालको दाइँ ।

३७३. बाघ बूढो र स्याल तन्नेरी ।

३७४. बाटो न घाटो त्यसै हिँड्छ लाटो ।

३७५. बार छोरा तेऱ्ह नाति बूढाको धोक्रो काँधै माथि ।

३७६. बाऱ्ह वर्षमा खोलाले पनि ठाउँ फेर्छ ।

३७७. बार वर्षमा पोइ आयो म राँडीलाई जरो आयो ।

३७८. बाली राम्रो अर्काको, छोराछोरी राम्रो आफ्नो ।

३७९. बाहुनले च्याउ खाओस न भ्याउ पाओस् ।

३८०. बिग्रेका मान्छेको भत्केको घर, भत्केको घरको के को डर ।

३८१. बिख भन्दा इख ठूलो ।

३८२. बिहे नगरेसम्म मान्छे बच्चै हुन्छ ।

३८३. बीउ गुनाको बेलो, दुध गुनाको बुद्धि ।

३८४. बीउ गुनाको बेलो सङ्गत गुनाको चेलो ।

३८५. बुद्धि र बलको हुँदैन भेट, यो कुरा खुप् सोच नगरी लेट ।

३८६. बूढी मरी भन्ने भन्दा पनि काल पल्क्यो भन्ने पीर ।

३८७. बैगुनीलाई गुनले मार्नुपर्छ ।

३८८. बोकाको मुखमा कुभिन्डो ।

३८९. बोल्नेको पीठो बिक्छ, नबोल्नेको चामल पनि बिक्दैन ।

भ

३९०. भताभुङ्ग देशको लथालिङ्ग चाला ।

३९१. भन्न सजिलो गर्न गारो ।

३९२. भाइ फुटे गँवार लुटे ।

३९३. भाइ भए भरोस, गाई भए गोरस ।

३९४. भाग्य छ भन्दैमा चाल्नामा दुध दुहेर अडिँदैन ।

३९५. भाग्यमा भए परीपरी आउँछ ।

३९६. भाग्यमानीको भूतै कमारो ।

३९७. भित्ताको पनि कान हुन्छ ।

३९८. भैँसीलाई सिङको के भारी ।

३९९. भ्यागुताको धार्नी न बिसौली ।

४००. भ्यागुतालाई कुवा नै संसार ।

म

४०१. म गर्छु आग्राको कुरा सम्धी गर्छन् गाग्राको कुरा ।

४०२. म ताक्छु मुढो बन्चरो ताक्छ घुँडो ।

४०३. मनको वह कसैलाई न कह ।

४०४. मरेको भोलिपल्ट दुई दिन ।

४०५. मर्दका दशवटी जोई ।

४०६. मर्दको कमाइ नामर्दले खान्छ ।

४०७. मर्नुभन्दा अगाडि खुट्टा तान्नु हुन्न ।

४०८. मर्नुभन्दा बौलाउनु निको ।

४०९. मर्ने बेलामा हरियो काँक्रो ।

४१०. मलामी जाने बाँच्छु भन्ठान्दैन, जन्त जाने मर्छु भन्ठान्दैन ।

४११. मही माग्ने ठेको लुकाउने ।

४१२. मागे राज चोरे लाज ।

४१३. मान्छे खेद्नु अघि लागेर, पशु खेद्नु पछि लागेर ।

४१४. मामाको धन फुपूको सराद्धे ।

४१५. माल पाएर के गर्नु चाल पाए पो ?

४१६. मियोविनाको दाइँ ।

४१७. मुख छँदाछँदै नाकले पानी खान हुँदैन ।

४१८. मुखमा टिमुर छैन मुजीमा जाइफल ।

४१९. मुठीको धन दुष्टिकी स्वास्नी ।

४२०. मुती पनि सकेँ दैलो पनि देखेँ ।

४२१. मेरा गोरुको बारै टक्का ।

४२२. मौन स्वीकृति लक्षणम् ।

४२३. मोटो भयो भन्दैमा कुकुर खानु हुँदैन ।

य

४२४. यता न उता हातमा जुत्ता ।

४२५. यो घरको नौरङ्गी चाला जसले सक्ला उसले खाला ।

र

४२६. राजाको काम कहिले जाला घाम ।

४२७. राजाको काम छोडी कामीको देवाली ।

४२८. रातभरि करायो दक्षिणा हरायो ।

४२९. रात रहे अग्राख पलाउँछ ।

४३०. रातो माटो राजा, कालो माटो काजी, फुस्रो माटो पाजी ।

४३१. रातो राम्रो गुलियो मीठो ।

४३२. राम्रो बाटो देखाउन सद्गुरु चाहिन्छ ।

४३३. रिन लागे नडराउनू दिन लागे डराउनू ।

४३४. रिस खा आफू बुद्धि खा अरु ।

४३५. रिसमा वेद पढिँदैन ।

४३६. रोटी मीठा चिल्ला, कुरा मीठा खस्रा ।

४३७. र्‍याङ् र ठ्याङ् मिल्नुपर्छ ।

ल

४३८. लगनका बेलामा हगन ।

४३९. लङ्का जित्ने हनुमान् जस पाउने ढेडु ।

४४०. लग्यो कि बढ्यो ।

४४१. लहरो तान्दा पहरो गर्जन्छ ।

४४२. लागे लाग्छ मोहनी, नलागे घरै छन् तीनवटी ।

४४३. लाज मानेर काज बन्दैन ।

४४४. लाटाको खुट्टो बाटामा ।

४४५. लाटाको देशमा गाँडो तन्नेरी ।

४४६. लाटो खान्छ एक बल्ड्याङ, बाठो खान्छ तीन बल्ड्याङ् ।

४४७. लातले बुझ्ने मान्छे बातले बुझ्दैन ।

४४८. लिखितम्को अगाडि बकितम्को केही लाग्दैन ।

४४९. लुगाको इज्जत आफूले राखे पो आफ्नो इज्जत लुगाले राख्छ ।

४५०. लेनदेन पछि मात्र साहु र असामीको चिनाजान हुन्छ ।

४५१. लोग्नेमान्छेले आँटे वर्षदिन, आइमाई मान्छेले आँटे एकै छिन ।

४५२. लोग्ने-स्वास्नीको झगडा परालको आगो ।

४५३. लोभीको भाँडो उभिन्डो ।

व

४५४. वल्लो घाट न पल्लो तीर ।

४५५. विद्याको छेउमा धन ।

४५६. विनाशकाले विपरीत बुद्धि ।

श

४५७. शनिबारको छुटन, मङ्गलबारको भेट, कि आउला जरो कि दुख्ला पेट ।

४५८. शिरमा टोपी छैन, खुट्टामा मोजा ।

४५९. शीत उघाएर घैला भर्ने ।

४६०. शैतानसित के कुरा ?

स

४६१. सङ्गतगुनाको फल ।

४६२. सज्जन व्यक्तिको अर्ती लिनु, गरिबले मागेको दिनू ।

४६३. सज्जनको उपमा चन्द्रमा ।

४६४. सन्तोषम् परम् सुखम् ।

४६५. सप्रने घरको बेलुकाको मोतो, बिग्रने घरको मोतो नजोतो ।

४६६. समुन्द्रलाई गाग्रामा अटाउनु ।

४६७. समुन्द्रको भन्दा खोलाको आवाज ।

४६८. सय गुनलाई एउटै बैगुनले मार्छ ।

४६९. सय हातको डोरी बाटे पनि गाँठो एउटै, एक हातको डोरी बाटे पनि गाँठो एउटै ।

४७०. सर्प पनि मर्ने लौरो पनि नभाँचिने ।

४७१. सस्तो बेसाहाले पखाला लाग्छ ।

४७२. सहेर बसे देख्न पाइन्छ ।

४७३. साँझाको पाहुना देवता सरह ।

४७४. साँढेको जुधाइ बाछाको मिचाइ ।

४७५. सास रहुन्जेलसम्म आस रहन्छ ।

४७६. सियो चोर्नेले फालीचोर्छ, फाली चोर्नेले घर फोर्छ ।

४७७. सुखमा मात्तिने र दुःखमा आत्तिने मान्छे काम लाग्दैन ।

४७८. सुदिनको पिलो, कुदिनको लुतो ।

४७९. सुनारको सय चोट, लोहारको एकै चोट ।

४८०. सूर्यलाई हत्केलाले छेकेर छेकिँदैन ।

४८१. सोझा औंलाले घिउ आउँदैन ।

४८२. सोम खेती बुध घर जता हुन्छ उतै सर ।

४८३. सौताका रिसले पोइको काखमा मुत्ने ।

ह

४८४. हगाइ भन्दा पधाइ ठूलो ।

४८५. हगि सक्यो दैलो देख्यो ।

४८६. हगे हग मुते काट्छु ।

४८७. हग्नेलाई भन्दा देख्नेलाई लाज ।

४८८. हतारमा लतारपतार ।

४८९. हलेदो भन्ने चिनेपछि किन कोट्याउनु ।

४९०. हाँस्यो कि नास्यो ।

४९१. हाड नभएको जिब्रो लटपटिन्छ ।

४९२. हात्ती आयो हात्ती आयो फुस्सा ।

४९३. हात्तीका देखाउने दाँत ।

४९४. हात्तीको मुखमा जीरो ।

४९५. हावा नचली पात हल्लिँदैन ।

४९६. हिँड्ने गोरुको पुच्छोर निमोठ्ने ।

४९७. हिस्स बूढीको खिस्स दाँत ।

४९८. हीङ नभए पनि हीङ बाँधेको टालो छ ।

४९९. हुने बिरुवाको चिल्लो पात, नहुने बिरुवाको फुस्रो पात ।

५००. हुने बेलामा गोरु पनि ब्याउँछ ।

५०१. हुने हार दैव नटार ।

५०२. हेलाकी बुहारी पाहुनासँग सुत् ।

५०३. होचाकी जोई सबैकी भाउजू ।

५०४. ल्हासामा सुन छ, कान मेरो बुच्चै ।

४.२ स्थानिय स्तरका उखानहरु

क. सं. **उखान**

१. अगेनाको छेउमा घिउ पग्लन्छ ।

२. अनिकालको तोरी र बुढेसकालको छोरी ।

३. कोरीको जीउ प्यारो फोहोरीको घिउ प्यारो ।

४. अरु हाँसेको र नानीको बाउको सेको ।

५. आउसे गोठालो, रहुसे हली र हउसे गोसेनी काम लाग्दैन ।

६. आगोले पोलेर र पानीले पखालेर शुद्ध हुन्छ ।

७. आमाको दुध चुसेर पुगेन अब बाउको घुडो चुस् ।

८. उडेको सातुको के पिर ।

९. उ ल्याउला भन्दा गु ल्याउल जस्तो ।

१०. एउटा कुखुराको फुल फुट्यो फुट्यो ।

११. एक पटक दुङ्ग्रामा पनि भात पाक्छ ।

१२. एउटो बिग्रेर अर्को बन्दछ ।

१३. ऐवातको शोभा सिँदुर ।

१४. ओठमा मह राखेपछि जिब्रो आफै आउँछ ।

१५. किम्लालाई मुतको पैन्हो ।

१६. करले गु पनि आउँदैन ।

१७. कहीँ नपाएस् मेरा खैरा आएस् ।

१८. काम पाइनेस बुहारी पाडाको मुजी काना ।

१९. आए खा नखाए घिच् ।

२०. खानु न पिउनु पुर्पुरोमा चिनु ।

२१. खाने मकै सकिने धान कराउने बुढो गर्ने जहान ।

२२. खान्न-खान्न लोकाचार, खान ल थाल्यो माना चार

२३. खोलामा माछा पाखा विला ।

२४. गुन्युलाएकालाई मैले पताइन, सारी लाएकाले मलाई पताएनन् ।

२५. गोरु बुढो भए भीर खोज्छ, मान्छे बुढो भए निहुँ खोज्छ ।

२६. घिउ न तेल पका बुढी सेल ।

२७. चुँगामा एउटा बुद्धिराम, विजुवार टारीमा घर घरै बुद्धिराम ।

२८. छोरी त तोरी आजको मोली ।

२९. छोरी पाल्नेले बुहारी हेला गर्छ ।

३०. जहाँ काफल पाक्छ उहीँ चरी नाच्छ ।

३१. जाँगर न साँगर खाने बेलामा आँ गर ।

३२. जात फाल्नु गहतको झोलमा ।

३३. झिमरुक भन्दा माडी के कम ।

३४. थोरै भैसी दुहुने कुँडे चुहुने केटाकेटी रुने ।

३५. देउता पित्र मुख भित्र ।

३६. नआतिनू , नमातिनू , नतातिनू , नपातिनू ।

३७. पछि आउने माझमा सुत्ने ।

३८. पढ्नु गुन्नु कौने काम हलो जोत्यो मामै माम ।

३९. पढ्नु गुन्नु कौने काम भर्ति भए दामैदाम ।

४०. प्युठानी एउटै ड्याङ्का मुला ।

४१. प्युठानी मुला सबै ठूला ।

४२. वर्षे चुलो हिउँदे खाट त्यति भएन भने चैते हाट ।

४३. बिहे नगरेसम्म मान्छे बच्चै हुन्छ ।

४४. भेटाको माल गोजामा हाल ।

४५. विनाशकाले विपरित बुद्धि ।

४६. शैतानसित के कुरा ?

४७. हेलाकी बुहारी पाहुनासँग सुत ।

पाँचौं परिच्छेद

प्युठानी उखानको वर्गीकरण

५.१ वर्गीकरणको पूर्वाधार

उखानले समाजको चित्र प्रस्तुत गर्ने भएकाले यसमा समाजका विभिन्न पक्षहरू झल्किएका हुन्छन् । उखानको प्रस्तुति पनि विभिन्न तरिकाले हुने भएकाले यसको वर्गीकरण गर्ने कार्य ज्यादै चुनौतीपूर्ण देखिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि नेपाली उखानका अध्येताहरुले नेपाली उखान अध्ययन गरेर उखानको वर्गीकरणको आधार तयार पारेका छन् ।

बालकृष्ण पोखरेलले अभिधामूलक र लक्षणामूलक भनेर उखानको वर्गीकरण गरेका छन् । यो वर्गीकरण शब्दशक्तिका आधारमा गरिएकाले यसले रूप र विषयजस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षहरुलाई समेट्न सकेको छैन । कृष्णप्रसाद पराजुलीले रूपात्मक र विषयात्मक गरेर दुई भागमा उखानको वर्गीकरण गरेका छन् (पराजुली, २०५४:३८) । उनले रूपात्मक वर्गीकरण शब्दशक्ति र संरचनाका आधारमा हुने र यसले उखानको अर्थसामर्थ्यलाई पर्गेल्नाका साथै रूप, लय, छन्द, अलङ्कार अथवा भाषिक अध्ययनका दृष्टिले गरिने कुरा बताएका छन् । (पराजुली, २०५४:३८) । त्यस्तै विषयका आधारमा गरिने वर्गीकरणमा भने सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक, धार्मिक आदि विषयवस्तुका आधारमा उखानको आन्तरिक तत्त्व पनि नियालिने कुरा उल्लेख छ (पराजुली, २०५४:३८) । यति हुँदा हुँदै पनि रूपात्मक वर्गीकरण ज्यादै सैद्धान्तिक हुने हुनाले यसमा उखानका विशेषताहरू पर्ने बताउँदै पराजुलीले उखानको खासै वर्गीकरण विषयका आधारमा सामाजिक तथा नीति-चेतनसम्बन्धी लोक विश्वास सम्बन्धी, ज्ञान विज्ञान सम्बन्धी, कृषि व्यवसाय सम्बन्धी र विविध विषयसम्बन्धी गरेर गर्न सकिने बताएका छन् (पराजुली, २०५४: ४२-४३) । जीवेन्द्रदेव गिरीले वैचारिकताका आधारमा पनि उखानलाई हेर्न सकिने धारणा व्यक्त गर्दै प्रगतिवादी विचारसँग सम्बन्धित उखानहरूको वर्गीकरण गरेका छन् । समाजका प्रत्येक मान्यता परस्पर दुई विपरीत

विचारमा आधारित हुने भएकाले गिरीको यो वर्गीकरण पनि वैचारिकताका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छ ।

५.२ प्युठानी उखानको वर्गीकरण

प्युठानी उखानको वर्गीकरणमा माथि दिइएका नेपाली उखानका वर्गीकरणका आधारहरूले सघाउ पुऱ्याउने भए तापनि प्युठान जिल्लाको आफ्नै छुट्टै पहिचान अथवा लोकमान्यता पाइने भएकाले यहाँ आफ्नै तरिकाले प्युठानी उखानको वर्गीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । कुनै एक पक्षलाई मात्र आधार बनाई उखानको वर्गीकरण गर्दा अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष ओझेलमा पर्न सक्ने कुरालाई प्युठानी उखानको वर्गीकरणका सन्दर्भमा पनि ध्यानमा राख्न आवश्यक छ । यस दृष्टिले निम्न लिखित चारवटा आधारलाई अँगाल्नु उपयुक्त देखिन्छ :

१. विषयका आधारमा

२. संरचनाका आधारमा

३. व्यापकताका आधारमा र

४. वैचारिकताका आधारमा ।

५.२.१ विषयका आधारमा वर्गीकरण

लोकजीवनका विविध पक्षहरू नै उखानका विषय हुन् । सामाजिक परिवेश, नैतिक मर्यादा, धार्मिक-सांस्कृतिक पक्ष, जीवनदर्शन, कृषि व्यवसाय, पारिवारिक चालचलन, नीतिचेतना, स्थान विशेषजस्ता विषयहरू उखानमा आएका छन् । यिनै कुराका आधारमा गरिने वर्गीकरण नै विषयगत वर्गीकरण हो । यस आधारमा प्युठानका उखानहरू यसप्रकार वर्गीकृत हुन सक्छन् :

१. समाज सम्बन्धी

२. ज्ञान-विज्ञान सम्बन्धी

३. नीति शिक्षा सम्बन्धी

४. कृषि-व्यवसाय सम्बन्धी

५. लोक विश्वास सम्बन्धी

६.	आर्थिक पक्ष सम्बन्धी

७.	हास्यव्यङ्ग्य सम्बन्धी

८.	इतिहास सम्बन्धी

९.	पशुपन्छी सम्बन्धी

१०.	प्रकृति सम्बन्धी

११.	विविध सम्बन्धी ।

५.२.१.१ समाज सम्बन्धी

उखान समाजको चित्र भएकाले यसमा समाजको चित्रण पाइन्छ । प्युठानी उखानभित्र विभिन्न जातजाति, विभिन्न धर्म, संस्कृतिसँग सम्बन्धित व्यवहार, रीतिथिति, लवाइखवाइ, स्वास्थ्य-सफाइ, बाल, वृद्ध, नारीका समस्या, सम्पन्न कङ्गाल आदिका बयान पाइन्छन् । प्रायः सवै उखान समाजसँग सम्बन्धित हुने भए पनि केही नमुना यहाँ प्रस्तुत छन् :

— एक घर मुल्याहाले सयाघर पिर्छ । कङ्गालीले पाएको र पेट लाग्नेले खाएको ।

— कमाराको बुद्धि पछाडि । कमारी र तामाको भाँडो बिट्लो हुँदैन ।

— राजाको काम छोडी कामीको देवाली । लोभको भाँडो उभिन्नो ।

— होचाकी जोई सबैकी भाउजू । ल्हासामा सुन छ कान बुच्चै ।

५.२.१.२ ज्ञान–विज्ञान सम्बन्धि

उखान ज्ञान-विज्ञानका विभिन्न शाखाहरूबाट प्रभावित हुन्छ । प्युठानी उखानमा पनि दर्शनशास्त्रका रूपमा ज्ञान-विज्ञानको उल्लेख नभएर व्यावहारिक रूपमा मानव जीवनका यथार्थ चिन्तन तथा दृष्टिकोणहरू समाजको अवलोकनद्वारा झल्किएको पाइन्छ । ज्ञान-विज्ञानको विकाससँगै उखानमा पनि यसको प्रभाव पर्नु स्वभाविक भएकाले ज्ञान-विज्ञान सम्बन्धी उखान प्युठानमा पनि पाइन्छन् । यस्ता उखानहरूका नमुना यस प्रकार छन् :

— पुरानो पात झर्छ नयाँ पात पलाउँछ ।

— जहाँ सिम उहीँ कुलो ।

- ओठमा मह राखेपछि जिब्रो आफै आउँछ ।
- जन्मसँगै मृत्यु पनि आउँछ ।
- जग बलियो भए घर बलियो हुन्छ ।
- जुत्ता किन्दा ठूलो किन्नु स्वास्नी ल्याउँदा सानी ल्याउनु ।
- बिहे नगरेसम्म मान्छे बच्चै हुन्छ ।

५.२.१.३ नीति शिक्षा सम्बन्धी

समाजलाई नैतिकवान् बनाउन उखानले विभिन्न तरिकाले शिक्षा दिएको पाइन्छ । प्युठानी उखानले पनि मानिसलाई नीतिशिक्षा प्रदान गरेर इमान्दार र कर्तव्यनिष्ठ बन्ने प्ररणा दिँदै पथभ्रष्ट बन्नबाट जोगाउन मद्दत गरेको देखिन्छ । कुमार्गबाट सुमार्गतिर प्रवृत्त गराउने प्युठानी उखानहरू:

- अनाथको सहारा दैव । अति गरे खती हुन्छ । अरुको लाख आमाको काख । आतिनु, मातिनु, तातिनू, पातिनु हुँदैन । अर्ती र ओखती कहिल्यै मीठो हुँदैन ।
- कली आजको भोलि । पाप धुरीबाट कराउँछ । नहारे हिम्मत नभूल हरि ।
- बैगुनीलाई गुनले मार्नुपर्छ ।
- आगो ताप्नु मुढाको, अर्ती सुन्नु बूढाको ।

५.२.१.४ कृषि-व्यवसाय सम्वन्धी

प्युठान जिल्ला पनि सिङ्गो नेपाल जस्तै कृषिप्रधान जिल्ला हो । यहाँका अधिकांश मानिसहरू कृषिमा निर्भर छन् । केही व्यक्तिहरू अन्य उद्योग, व्यापार र जागिरमा संलग्न देखिन्छन् । जीविकोपार्जनका यस्ता विभिन्न उपायहरूलाई आधार बनाएका उखान पनि यहाँ प्रचलित छन् । कृषिको महत्त्व र इलम गर्दा पाइने फाइदा प्युठानी उखानमा भएको पाइन्छ । जस्तै :

- आँटी छोरालाई बाघले खाँदैन ।
- कसला काटे मसला पाइन्छ ।
- पढ्यो गुन्यो कौनै काम हलो जोत्यो मामैमाम ।

- पढ्यो गुन्यो कौनै काम भर्तीभयो दामैदाम ।
- तरुल खानेले माटोदेखि घिनाउनु हुँदैन ।
- कहिले पानी कहिले घाम ।
- कहाँ जालास् मछली मेरै ढडियो ।
- काइदा जाने फाइदा हुन्छ ।
- काठको सासको धन, माटाको भाँडो गर्न्दै नगन ।
- काम साँची आफूलाई खाना साँची अर्कालाई ।
- घोकन्ती विद्या, धावन्ती खेति, सेवन्ती राजा ।
- जसले मह काट्छ उसले हात चाट्छ ।

५.२.१.५ लोक विश्वास सम्बन्धी

लोकजीवन परम्परागत जीवनशैलीमा टिक्दै आएको हुन्छ । उखानले यस्ता परम्परागत् समाजका अशिक्षित जनताहरूको ईश्वर प्रतिको आस्था र अलौकिक शक्तिको विश्वास जस्ता रुढिगत अन्धविश्वासपूर्ण भावनालाई साथसाथै राख्न सफल देखिन्छ । जीवनका कर्तव्य, जाँगर, प्रेरणा, धैर्य र साहसको महत्त्वलाई पनि उखानले बोकेको हुन्छ । यस्ता लोक विश्वासलाई बोकेका प्युठानी उखानहरू :

- अनिकालमा बीउ जोगाउनु हुलमुलमा जीउ जोगाउनु ।
- आधा गाग्री छचल्किन्छ ।
- केटाकेटीको जाडो बाखाले खान्छ ।
- बलियाबाङ्गा बाघलाई, बुढाखाडा माघलाई ।
- ईश्वरले दिए शत्रुको बाउकै के लाग्छ ।
- एक हातले ताली बज्दैन ।
- दशा लागेको बेलामा नभरेको बन्दुक पनि पड्कन्छ ।

५.२.१.६ आर्थिक पक्ष सम्बन्धी

प्युठान जिल्लामा धनीदेखि गरिब वर्गसम्मका मानिसहरू बसोबास गर्ने भएकाले यहाँका उखानमा आर्थिक विषमता मुख्य विषय बनेको देखिन्छ । धनी र गरिबका बीचको खाडल देखाउने उखानहरू :

– आलु खाई पेडाको धाक ।

– मुखमा टिमुर छैन मुजीमा जाइफल ।

– गरिबलाई ऐन, धनीलाई चैन ।

– गरिबकी छोरीलाई आँप ताछ्न लाउनू ।

– घाँटी हेरी हाड निल्नू ।

– छ लुगा छ जाडो छैन लुगा छैन जाडो ।

– कङ्गालका घरमा चण्डाल पाहुना ।

– धनीलाई दशैँ गरिबलाई दशा ।

५.२.१.७ हास्यव्यङ्ग्य सम्बन्धी

सामाजिक विकृति र विसङ्गतिलाई हास्यव्यङ्ग्यको विषय बनाएर उखानले व्यक्त गरेको हुन्छ । रमरम हास्यबाट आनन्दामुखी उखान पनि प्युठानी विकृति र विसङ्गतिप्रति हास्यात्मक पाराले झटारो हान्न सक्षम देखिन्छन् । जस्तै :

– अल्छी तिघ्रो स्वादे जिब्रो ।

– उचालेको कुकुरले मृग मार्दैन ।

– जति जोगी आए पनि कानै चिरेका ।

– गधालाई नुहाएर गाई बन्दैन ।

– गुन्द्रुकलाई पकाउनु पर्दैन, सालीलाई फकाउनु पर्दैन ।

– छोरी पाउने कहिले कहिले कन्दनी बाट्ने ऐले ।

– जग्गा रोज्नु ढाँड भाको, स्वास्नी रोज्नु गाँड भाको ।

– जब पर्‍यो राती उसै बूढी ताती ।

- जात फाल्नु गहतको झोलमा ।
- जुन गोरुको सिङ छैन उसको नाम तिखे ।
- तरुनीका कान बन्चराले हाल ।

५.२.१., इतिहाससम्वन्धी

लोकजीवनले बितेका कालखण्डमा भएका ऐतिहासिक कार्यलाई लोकोक्तिका रूपमा सूत्रबद्ध गर्ने भएकाले उखानमा ऐतिहासिक विषयका महत्त्वपूर्ण कुराहरू झल्किएको पाइन्छ । ऐतिहासिक विषयसँग सम्बन्धित केही उखानहरू :

- आइलाग्ने माथि जाइलाग्नुपर्छ ।
- ईख नभएको छोरा र बिख नभएको सर्प काम लाग्दैन ।
- एउटा म्यानमा दुईवटा तरबार ।
- चुँजाखर्कमा एउटा बुद्धिराम, बिजुवार टारीमा घरघरै बुद्धिराम ।

५.२.१.९ पशुपक्षी सम्बन्धी

प्युठानी उखानमा पनि अन्यत्र जस्तै पशुपक्षीका गुण, अवगुण र स्वभाव व्यक्त भएको पाइन्छ । पशुपक्षीलाई विषय वनाएर आएका उखान ज्यादै रोचक देखिन्छन् । जस्तै :

- कमिलालाई प्वाँख ।
- कमिलालाई मुतको पहिरो ।
- काग कराउँदैछ पिना सुक्दैछ ।
- काग बाठो भएर गु खान्छ, पाडो लाटो भएर दुध खान्छ ।
- काग भन्दा कोइली चङ्ख ।
- कागलाई बेल पाक्यो हर्ष न विस्मात ।
- कागले कान लग्यो भन्दैमा कागको पछिपछि दगुर्ने कि आफ्नो कान छाम्ने ।
- कीराले हीरा बिगार्छ ।

- कुकुरको काम पनि छैन फुर्सत पनि छैन ।
- कुकुरको पुच्छर बाऱ्ह वर्ष ढुङ्ग्रामा हालेर राख्यो बाङ्गाको बाङ्गै ।
- कुकुरलाई घिउ नपचेको ।
- गाई मारी गधा पोस्ने ।
- गोरु बूढो भए भीर खोज्छ, मान्छे बूढो भए निहुँ खोज्छ ।
- गोरु बिनाको दाइँ र दाजु बिनाको भाइ ।
- घोडा चढ्दा लडिन्छ ।
- घोडा चम्केको र हात्ती लम्केको ।
- चराको धन चुच्चो ।
- चितुवा कराएको बाख्रो हराएको ।
- च्यो नभनिकन कुकुर पनि आउँदैन ।
- जहाँ काफल पाक्छ त्यहाँ चरी बाँच्छ ।
- जुन गोरुको सिङ छैन उसको नाम तिखे ।
- तितराको मुखै वैरी ।
- थोरे भैँसी दुहुने, कुँडे चुहुने, केटाकेटी रुने ।
- दुधको साक्षी बिरालो ।
- धोबीको कुकुर घरको न घाटको ।
- पाडो पाए पनि पाडी पाए पनि भतुवालाई बिगौती ।
- बनको चरी बनमै रमाउँछ ।
- बनको बाघले खाओस्-नखाओस्, मनको बाघले खान्छ ।
- बाँदरको पुच्छर लौरो न हतियार ।
- बाँदरका हातमा नरिवल ।
- बाँदरलाई लिस्नो ।
- बाँदरले आफ्नो घर पनि बनाउँदैन, अर्काको घर पनि भत्काउँछ ।

- बाघ बूढो र स्याल तन्नेरी ।
- भैँसीलाई सिङको के भारी ?
- भ्यागुताको धार्नी न बिसौली ।
- भ्यागुतालाई कुवा नै संसार ।
- सर्प पनि मर्ने लौरो पनि नभाँचिने ।
- साँढेको जुधाइ बाछाको मिचाइ ।
- हात्ती आयो हात्ती आयो फुस्सा ।
- हात्तीका देखाउने दाँत ।
- हात्तीको मुखमा जीरा ।

५.२.१.१० प्रकृति सम्बन्धी

प्राकृतिक अवस्थालाई विषय बनाइएका प्युठानी उखानमा विभिन्न महिला, ऋतु, झरी-बादल, घाम-पानी र प्राकृतिक सम्पदाको महत्त्वजस्ता कुराहरू झल्किएका छन् । प्रकृतिसम्बन्धी केही उखानहरू :

- उनिउँ फुलोस् न ढुङ्गो टुसाओस् ।
- एक माघले जाडो जाँदैन ।
- खोला तऱ्यो लौरो बिर्स्यो ।
- ढुङ्गाको भर माटो, माटाको भर ढुङ्गो ।
- देश खाई शेष पल्टेको ।
- देश गुनाको भेष ।
- पुस फास् फुस ।
- पुषको फारु पो फारु, साउनको फारु त जहान मारु ।
- प्युठानी एउटै ड्याङ्का मूला ।
- प्युठानी मूला सबै ठूला ।
- बनको चरी बनमै रमाउँछ ।

५.२.१.११ विविध विषय सम्बन्धी

माथिका विभाजनमा नपरेका सूक्ष्म विषयहरूमा आधारित उखानहरूलाई विविध विषय सम्बन्धि उखानमा राख्न सकिन्छ । प्युठानी उखानले काम गर्नुपर्ने कुरालाई सूत्रात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । बाँचुन्जेल मोजमस्ती गर्नुपर्छ भन्ने उखानका साथै नेपाली न्यायव्यवस्था सम्बन्धी विषयका उखान पनि पाइन्छन् । यस्ता उखानलाई यसरी यहाँ देखाइएको छ :

- खाई सार कि लाई सार मरेपछि लम्पसार ।
- आगाले काँचो भन्दैन न्यायले साँचो मान्दैन ।
- आफ्नो हात जगन्नाथ ।
- आफ्नै हातमा डाडू पन्यूँ नखा भन्ने को ।

५.२.२ संरचनाका आधारमा वर्गीकरण

संरचनाका आधारमा प्युठानी उखानलाई विभिन्न भेदहरूमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । संरचना अन्तर्गत उखानका बाह्य तत्त्वहरू पर्दछन् । उखानको आकार प्रकार, लय, प्रश्नात्मकता, भाषा जस्ता कुराहरूलाई उखानका संरचनाका रूपमा लिन सकिन्छ । यस आधारमा वर्गीकरण गर्दा प्युठानी उखानलाई लम्माइ, गद्यात्मकता, प्रश्नात्मकता अथवा प्रश्नोत्तरात्मकताका दृष्टिको साथै अन्य भाषाबाट प्रभावित छ वा छैन भन्ने आधारमा हेर्न सकिन्छ ।

५.२.२.१ आकारका आधारमा वर्गीकरण

उखानको आकार लामो छ अवथा छोटो छ भन्ने आधारमा प्युठानी उखानलाई लामा र छोटा भनेर दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । जुन यसप्रकार छन् :

१. **छोटा उखान**

- देश गुनाको भेष, पुस फास फुस, बाँदरलाई लिस्नो, रिन घीन हो ।

२. **लामा उखान**

- अघाएको भन्छ डाँडापारि खाऊँ, भोकाएको भन्छ डाँडावारि खाऊँ ।

– अरुको आङको जुम्रो देख्ने, आफ्नो आङको भैँसी नदेख्ने ।

– अर्थ न बर्थ गोविन्द गाई, टाउको दुखेको औषधि नाइटोमा लाई ।

५.२.२.२ लयका आधारमा

उखान गद्यात्मक र पद्यात्मक दुई प्रकारका हुन्छन् । यसर्थ प्युठानी उखानलाई पनि गद्यात्मक र पद्यात्मक दुई भागमा वर्गीकरण गर्नु उचित देखिन्छ । नमुनाका रूपमा यस्ता उखानलाई भिन्ना भिन्नै राख्न सकिन्छ ।

१. गद्यात्मक उखान

– एक माघले जाडो जाँदैन । खरानी घस्दैमा जोगी हुँदैन ।

– जस्तो रोप्यो उस्तै फल्छ । दुधको साक्षी बिरालो ।

२. पद्यात्मक उखान

– एकदिनको पाहुना मीठो मीठो खा, दुई दिनको पाहुना जसो तसो खा, तीन दिनको पाहुना जतासुकै जा ।

– जसका छोरा उसको धन, जसका भैँसी उसको धन ।

– एक कान दुईकान मैदान । तरुनीका कान बन्चराले हान । दुई जोईको पोई कुना बसी रोई ।

५.२.२.३ प्रश्नात्मकताका आधारमा वर्गीकरण

प्युठानी उखानमा प्रश्न विनाका सामान्य कथन र प्रश्न सोधेर उत्तरको आस राख्ने अथवा प्रश्नसँगै उत्तर पनि आउने किसिमको कथन भएका उखानहरू देखिन्छन् । यसैका आधारमा सामान्य, प्रश्नात्मक र प्रश्नोत्तरात्मक भनेर तीन भागमा प्युठानी उखानको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यस अनुसारका उखानका नमुनालाई यहाँ देखाइएको छ :

१. सामान्य उखान

– जीउ भन्दा धन प्यारो । लातले बुझ्ने मान्छे बातले बुझ्दैन ।

२. **प्रश्नात्मक उखान**

- ईश्वरले दिए शत्रुका बाउको के लाग्छ ?
- भैँसीलाई सिङको के भारी ?
- माल पाएर के गर्नु चाल पाए पो ?
- शैतानसित के कुरा ?

३. **प्रश्नोत्तरात्मक उखान**

- किन चाउरिस् मरिच ? आफ्नै तेजले ।
- के खोज्छस् काना ? आँखो ।
- के गर्छेस् बुहारी ? पोख्छु उठाउँछु ।
- घिउ केमा पोखियो, भागमा ।
- छोरा कस्तो ? जस्ताको तस्तो ।

५.२.२.४ भाषाको आधारमा वर्गीकरण

कुनै पनि भाषाका उखानको निर्माण हुँदा शुद्ध आफनै भाषाका उखान एकातिर हुन्छन् भने अर्कोतिर अन्य भाषाका प्रभावले समेत तिनको निर्माण भएको पाइन्छ । प्युठान जिल्लाका नेपाली उखानमा पनि अङ्ग्रेजी, हिन्दी, नेवार, संस्कृत आदि भाषाको प्रभाव परेको पाइन्छ । यसैका आधारमा प्युठानी उखानलाई सामान्यतः अन्य भाषाबाट प्रभावित र अप्रभावित गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । जस्तै :

१. **अन्य भाषाबाट अप्रभावित उखान**

- एक हातले ताली बज्दैन ।
- उम्लेको दूध पोखिन्छ ।
- एक पटक ढुङ्ग्रामा पनि भात पाक्छ ।

२. **अन्य भाषाबाट प्रभावित उखान**

अङ्ग्रेजी - बुद्धि र बलको हुँदैन भेट यो कुरा खुप सोच नगरी लेट ।

हिन्दी - एक पन्थ दो काज ।

नेवारी - ढङ्ग मरु छु ज्याह ।

संस्कृत - सन्तोषम् परम सुखम् ।

५.२.३ व्यापकताका आधारमा वर्गीकरण

१. स्थानीय उखान

उखानले स्थान विशेषलाई समेटेको छ अथवा व्यापक क्षेत्रलाई समेटेको छ भन्ने आधारमा प्युठानी उखानलाई स्थानीय र अन्यत्र प्रचलित भनेर दुई प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यहाँ स्थानीय भन्नाले प्युठानको सेरोफेरोलाई मात्र समेट्ने अथवा प्युठानमा मात्र प्रयोग हुने उखानलाई बुझाउँदछ । जस्तै :

- भिमरुक भन्दा माडी के कम ।
- कहीँ नपाएस् मेरा खैरा आएस् ।
- टारीका मान्छे सिङ्की नभए के खाँदा हुन, बिजुवार नभए कहाँ जाँदा हुन् ।
- चुँजामा एउटा बुद्धिराम टारीमा घरघरै बुद्धिराम ।
- प्युठानी मूला सबै ठूला ।

२. अन्यत्र पनि प्रचलित उखान

अन्यत्र प्रचलित उखान भन्नाले नेपाली भाषाका प्रयोक्त रहेका अन्य स्थानमा पनि प्रयोग हुने भन्ने बुझ्नुपर्छ । जसलाई यहाँ देखाइएको छ :

- अकबरी सुनलाई कसी लाउनु पर्दैन ।
- दुइ जोईको पोइ कुना बसी रोई ।
- लोग्ने-स्वास्नीको झगडा परालको आगो ।

५.२.४ वैचारिकताका आधारमा वर्गीकरण

उखानको उत्पत्ति सचेत वा असचेत जुनसुकै रूपमा भएको भए तापनि तिनले बोक्ने चिन्तन संसारलाई वस्तुगत नियमद्वारा सञ्चालित वा गतिशील र विकासशील

भौतिक तत्त्वद्वारा निर्मित ठान्ने वैज्ञानिक विचार अथवा कुनै अलौकिक शक्तिद्वारा परिचालित आध्यात्मिक तत्त्वले बनेको अपरिवर्तनीय कुरा मान्ने धार्मिक आधिभौतिक विचार मध्ये कुनै एकको नजिक हुने धारणा जीवन्द्रदेव गिरीको छ । यस्तो अवस्था प्युठानी उखानमा पनि भएकाले यहाँका उखानमा पनि परिवर्तनकारी चेतना भएका उखानहरू एकातिर प्रचालित छन् भने अर्कातिर परम्परागत पुरानो चिन्तन भएका उखानहरू पनि विद्यमान छन् । यसै आधारमा यहाँका उखानलाई दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । जस्तै :

१. परिवर्तनकारी नयाँ चिन्तनयुक्त उखान

- अगुल्टो पनि नठोसी बल्दैन ।
- पुरानो पात झर्छ नयाँ पात पलाउँछ ।

२. परम्परागत पुरानो चिन्तनयुक्त उखान

- ईश्वर रहे संसार रहन्छ ।
- अजिङ्गरको आहारा दैवले पुऱ्याउँछ ।
- भाग्यमा भए परीपरी आउँछ ।
- जसो जसो बाहुन बाजे उसै उसै स्वाहा ।

छैटौं परिच्छेद

प्युठानी उखानको विश्लेषण

६.१ विषयका आधारमा विश्लेषण

वाङ्मयका विभिन्न विधामा विषयको स्थान महत्त्वपूर्ण हुन्छ । लोकसाहित्यको एउटा विधा उखानमा पनि विषयगत विविधता पाइन्छ र यो स्वाभाविक नै देखिन्छ । कृषि व्यवसाय, इतिहास आदि विषयहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ । यिनै विषयका आधारमा प्युठानी उखानको विश्लेषण गरेर हेर्न सकिन्छ ।

६.१.१ सामाजिक–सांस्कृतिक पक्ष

मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले उसका निम्ति समाज एउटा साझा मञ्च हो । समाजमा नै जन्मने, हुर्कने, हाँस्ने, खेल्ने र आफ्ना दायित्वहरू पूरा गर्दै जीवनलाई अगाडि बढाउने भएकाले मानिसको सम्बन्ध समाजसँग अभेद्य हुन्छ । त्यसैले कृष्णप्रसाद पराजुलीले कुनै पनि समाजको सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनका यथार्थ चिनारी पाउनका निम्ति त्यस समाजले राइँदाइँ गरेका ठाउँमा चल्ने उखान हेर्नु आवश्यक हुन्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् (पराजुली, २०५४:४७) । लोकजीवनले आफ्नो अनुभवको सँगालोलाई सूत्रात्मक तरिकाले व्यक्त गर्ने क्रममा सामाजिक जीवनका धेरै कुराहरू अन्य उखान जस्तै प्युठानी उखानमा पनि आएका छन् । पारिवारिक सम्बन्ध, मातृत्व भाव, दाजु-भाइका बीचको सम्बन्ध, छिमेकीको हार्दिकता, जीवनका सुखदुःख तथा मायाप्रेम आदि विविध पक्षका भावतरङ्गहरू प्युठानी उखानमा सलबलाएका छन् । यी उखानमा मानिसका बालककालदेखि बुढ्यौलीसम्मका विभिन्न प्रसङ्गहरूमा समाजको यथार्थ चित्र उपस्थित भएको हेर्न सकिन्छ । समाजका पारिवारिक जीवनका मूल्य र मान्यता, मानमर्यादा, चालचलन आदि कुराहरू पनि यहाँका उखानमा देखिन्छन् । परिवार नै पहिलो पाठशाला भएकाले मानिसको जीवनमा परिवारले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । परिवारका सदस्यहरूको भूमिका कस्तो हुनुपर्छ र आदर्श परिवार कसरी बन्छ भन्ने कुरा प्युठानी उखानका माध्यमबाट व्यक्त भएको

देखिन्छ । परिवारमा नारी र पुरुषको भूमिका अथवा स्थान कस्तो छ भन्ने कुरा पनि यहाँका उखानमा छर्लङ्ग भएको छ ।

उखानमा सामाजिक रीतिथिति तथा धर्म-संस्कृतिको पनि बयान भएको हुन्छ । यसै अनुरूप प्युठानी उखानमा पनि प्युठानी जिल्लाको रीतिथिति तथा धर्म संस्कृतिको छाँया देख्न सकिन्छ । प्युठानीहरुको नाचगान, खानपान, वेशभूषा, नीति-नियम र जातिपाती जस्ता विभिन्न सांस्कृतिक पक्षहरूको चित्रण पनि यहाँका उखानमा भएको छ ।

- अदुवा खाई सभा बस्नू, मुलाखाई बन पस्नु ।
- कामीले लाने हो कि होइन कमिनीको सदरबटर ।
- तीजको कुरा गर्नुस् खाएजस्तो हुन्छ ।

६.१.१.१ पारिवारिक र छरछिमेकको सम्बन्ध

प्युठानी उखानमा परिवारका विभिन्न सदस्यहरूको सम्बन्ध र भूमिका अथवा छिमेकी-छिमेकीका बीचको सम्बन्धको चर्चा भएको पाइन्छ । यहाँका उखानमा बाबु र आमालाई परिवारका अन्य सबै सदस्यहरूले उच्च स्थानमा राखेर सम्मानपूर्ण व्यवहार गर्नुपर्ने धारणा व्यक्त भएका छन् । बाबुआमाको अपार स्नेहप्रति सद्भाव राख्दै उनीहरूको मानमर्यादा राख्न पनि छोराछोरीलाई यी उखानमा सल्लाह दिइएको देखिन्छ । परिवारमा बाबु भनेका आदरणीय व्यक्ति हुन् र उनको मानमर्यादा राख्न नजान्ने व्यक्ति लाटो अथवा मूर्ख हो भन्ने भावना 'अरु जिस्कन्छ अरुसँग, लाटो जिस्कन्छ बाउसँग' मा पाइन्छ । त्यस्तै बाबुआमाले जतिखेर पनि छोराछोरीप्रति ध्यान दिने तर छोराछोरीले बाबुआमाप्रति वास्ता नराख्ने अथवा आफूखुसी गर्दै खेलवाडमा मात्र ध्यान दिने सत्यतालाई 'बाउआमाको मन छोराछोरी माथि, छोराछोरीको मन ढुङ्गा मुढामाथि' ले छर्लङ्ग्याएको छ । आमाको माया कति महत्त्वपूर्ण हुन्छ भन्ने जानकारी 'अरुको लाख आमाको काख' मा पाइन्छ । मानिसले सम्पूर्ण सांसारिक वैभवहरूको वास्ता नगरेर पनि जीवन बिताउन सक्छ तर जन्म दिने आमाको ममताविना उसको जीवन अगाडि बढ्न कठिन हुन्छ भन्ने भावना यस्ता उखानमा पाइन्छ । वात्सल्य प्रेमले ओतप्रोत भएकी आमाले बहाउने दूधको धारा नै यस संसारमा

सबभन्दा महत्त्वपूर्ण खुराक हो र यसबाट मानिसको जीवन अन्य कुनै पदार्थबाट पनि निर्माण हुन सक्दैन भन्दै परिवारमा बाबुभन्दा पनि आमाको महत्त्व ज्यादा भएको कुरालाई आमाको दूध चुसेर पुगेन बाउको घुँडो चुस्नु' ले दर्साएको छ । त्यसैगरी आफ्ना हातखुट्टा दरा भएर वैवाहिक सम्बन्धमा बाँधिएपछि छोराछोरीले आफ्ना बाबुआमालाई त्याग्न समेत पछि नपर्ने प्युठानी समाजको प्रवृत्तिप्रति छोरी पायो ज्वाइँलाई, छोरा पायो बुहारीलाई सङ्केत गरेको छ ।

लोग्ने र स्वास्नी दुवैलाई समानरूपमा हेर्नुपर्दछ अथवा स्वास्नी भनेका लोग्नेका चरणका दासी हुन् भन्ने दुई परस्पर विरोधी धारणाबाट गुज्रँदै आएको प्युठानी समाजमा लोग्नेस्वास्नीका बीच हुने ठास्स ठुस्स र मेलमिलापलाई सामान्य रूपमा लिइने कुरा यहाँका उखानको अध्ययनबाट थाहा पाइन्छ । लोग्ने र स्वास्नीको कर्तव्य र अधिकार परिवारमा समान हुन्छ भन्ने मतका अनुयायीहरू धेरै स्वास्नी ल्याउनुलाई सामाजिक अपराध ठान्दै त्यस्तो कार्यले सुख नहुने धारणा व्यक्त गर्दै 'दुइटी स्वास्नीको पोइ कुना बसी रोई' भन्दछन् भने स्वास्नीलाई विलासिताको साधन ठान्ने व्यक्तिहरू जति धेरै स्वास्नी थुपार्न सक्यो त्यति धेरै मर्द कहलाइने धारणाले प्रेरित भएकाहरूले भन्दछन् 'मर्दका दशवटी जोई । त्यस्तै दुइवटी स्वास्नी ल्याउनु अत्यन्त आवश्यक कुरा ठहराउँदै यसो भनेका छन् 'तीन गोरुको हल पक्का, दुई स्वास्नीको घर पक्का' । लोग्नेले स्वास्नीलाई अलि अपहेलना गरी भनिएको उखान- 'खुट्टा भए जुत्ता जति पनि' । त्यसै गरी आफ्नो श्रीमान्ले आफ्ना इच्छा आकांक्षा पूरा गर्न नसक्दा श्रीमतीहरूले प्रयोग गरेको उखान नामर्दकी जोई हुनुभन्दा मर्दकी कमारी हुनु जाति भन्दै घर छाड्न पछि पर्दैनन् । यस्तो जटिल अवस्थामा पनि वार्ताको सम्भावना रह्यो र लोग्नेले आफ्नो गल्तीलाई स्वीकार्दै आत्मआलोचना गऱ्यो भने उनीहरूको पुन सुमधुर सम्बन्ध कायम हुन सक्छ । यसबाट नारीको कोमल हृदयको परिचय पाइनाका साथै 'लोग्नेस्वास्नीको झगडा परालको आगो' ले पनि सार्थकता पाएको अनुभव हुन्छ ।

प्युठानी उखानमा दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीका बीचको सम्बन्धका वारेमा पनि चर्चा गरिएको छ । एक आपसमा हुने सम्बन्धलाई सकारात्मक तथा नकारात्मक दुवै पाटाबाट हेरेको पाइन्छ ।

'दाजु बिनाको भाइ' यस उखानले दाजु नभए भाई एक्लो हुन्छ । दुःखसुखमा समेत साथ दिने, बुद्धि दिने मानिस नभएकाले ऊ एक्लो भएको महसुस गर्दछ । यसले दाजु साच्चिकै माननीय, बाबु मूनिको दाजु हो भन्ने सोँचबाट प्रेरित भएर पनि यो उखान चलनचल्तीमा रहेको छ ।

त्यसैगरी 'आगो र भाइ सानो हुँदैन' यस उखानमा आगो पनि सानो भनेर हेप्नु हुँदैन जब आगो विस्तारै बल्ने मौका आयो र पायो भने एकै छिनमा नष्ट पार्दछ । त्यस्तै भाइलाई पनि सानो भन्नु हुँदैन ऊ बिस्तारै ठूलो हुन्छ । उसमा पनि आफूसँग भएका अधिकार हक हुने हुँदा अधिकारयुक्त हुन्छ । भाइलाई हेप्नु हुँदैन ।

प्युठानी उखानमा छिमेकीलाई पनि निकै महत्त्वका साथ हेरिन्छ । छिमेकी भनेको जिउँदाको जन्ती, मर्दाको मलामी ठानेर सम्मानजनक व्यवहार गरिएको छ । 'टाढाको भाइभन्दा नजिकको छिमेकी निको' । यो उखानले छिमेकीबाट भाई वन्धुले दिने सहयोग प्राप्त गरेको वा गरिने देखाइएको छ ।

६.१.१.२ नारी र पुरुषको स्थान

नेपाल पितृसत्तात्मक देश भएको हुँदा प्युठानी समाजमा पनि पुरुषलाई खुस उठेका समयमा 'जहाँ नारी उहीँ घर' भनिने हुँदा नारी भनेको स्थायित्व प्रदान गर्न सक्ने, बहमाजीको सृष्टिलाई थमाइराख्ने भएको हुँदा जहाँ नारी उहिँ घर प्रयोग भएको हो । पुरुषलाई बढावा दिने गरेको हुँदा त्यो उखानमा पनि झल्किएको छ जुन यसप्रकार छ -ढिलै होस् छोरै होस् । बरु पर्खिएर भए पनि छोरै जन्माउनु पर्छ भन्ने पितृसत्तात्मकताको गन्ध छ जसले नारी र पुरुष बीचको विभेदलाई प्रस्तुत गरेको छ । गुन्द्रुकलाई पकाउनु पर्दैन सालीलाई फकाउनु पर्दैन' यस उखानले साली भनेका भिनाजुका मनोरञ्जनका साधन हुन् उनलाई फकाउन पर्दैन अर्थात भिनाजुलाई सालीमाथि अधिकार राख्ने पूर्ण हक भएको प्रस्तुत गरेको छ । नारीको चरित्रप्रति शङ्का व्यक्त गर्दै मुठीको धन दृष्टिको स्वास्नी आएको छ । नारीलाई पुरुषका आँखाबाट ओझेलमा पर्नासाथ विश्वास गर्न नसकिने तर पुरुषको चरित्रप्रति भने कुनै प्रश्न नउठाउने धारणा यो उखानमा पाइन्छ । यो उखानका अतिरिक्त माथि लोग्ने स्वास्नीको सम्बन्धका बारेमा आएका उखानमा पनि नारीलाई हेपिएर रहनुपर्ने स्थिति

देखिन्छ । नारीलाई धेरै अवस्थामा निम्न स्थान दिइए पनि आमाको रूपमा भने उच्च स्थानमा राखिएको छ ।

नारीलाई सकारात्मक र नकारात्मक दुवै रूपमा हेरिने गरेको पाइन्छ । पुरुषलाई भने उच्च स्थान दिइएको पाइन्छ । छोरा कस्तो ? जस्ताको तस्तो भन्ने उखानबाट पनि पुरुषलाई बढी महत्त्व दिइएको छ ।

६.१.१.३ वर्गीय द्वन्द्व

सामन्ती समाजका जाँतामा पिसिएको नेपाली समाजमा वर्गीय अन्तविरोध व्याप्त छ । स्पष्ट रूपमा यो व्यक्त हुन नसके पनि हकी भोकीहरू विभिन्न उखानमा निकालिएका छन् (गिरी, २०५४:९३) । यस्तै हकी अभिव्यक्तिहरूले प्युठानी उखानमा पनि आफ्नो स्थानलाई सुरक्षित राखेका छन् र बर्गीय द्वन्द्वको छनक पनि पाइन्छ । प्युठानी समाजमा बाठा भनाउँदा फटाहाहरूका षडयन्त्रमा परेर सोभा तथा निमुखा व्यक्तिहरू माकुराको जालमा मौरी फँसेझैं फँस्दै जाँदा शोषक र शोषित वर्गको स्थापना भई दुई वर्गको बीचमा द्वन्द्वको स्थिति रहेको कुरा उखानको अध्ययनबाट थाहा पाइन्छ । उच्च वर्गका व्यक्तिहरूले आफ्ना विषाक्त पन्जामा पारेर निम्न वर्गका श्रमजीवी मानिसहरूको सर्वस्व पार्दै उनीहरूको अस्तित्व नै समाप्त पार्ने कार्य गरेको कुरा प्युठानी उखानबाट पस्टिन्छ । समाजमा आफ्नो हैकम चलाउन नसक्ने मानिसलाई सबैले हेप्ने 'कुरा होचाकी जोई सबैकी भाउजूबाट थाहा हुन्छ । त्यसैगरी निमुखा गरिबलाई 'कुवाको भ्यागुतो जति उफ्रे पनि कुवाको कुवै बाट उनिहरू केहि बुभ्न सक्दैनन् र कतै जान सक्दैनन् जे गरे पनि हुन्छ भन्ने तात्पर्य भल्काउने गरिन्छ किनभने यिनीहरूको संसार उनी बसेको वरिपरि मात्र हो भन्ने ठानिन्छ ।

एकातिर उच्चवर्गीय शोषणमा पिँधिएर दिनानुदिन कङ्गाल बन्दै गएका निम्न वर्ग र अर्कातिर अर्काको शोषण गरेर दिन दुई गुना रात चौगुनाका दरले धनी बन्दै गएका उच्च वर्गको स्थापना भई एकर्ले अर्काप्रति गन घोचपेच तथा आवेशमा गरिने वाक्यहरूले प्युठानी उखानमा ठाउँ लिएको देखिन्छ । यी दुई पक्षका बीचको असमानता र गरिबीको परिणति अथवा गरिवको विवशता र संघर्षको चित्रण भएका उखान पनि पाइन्छन् । जस्तो : 'अघाएको भन्छ डाँडापारि खाँउ', भोकाएको भन्छ

डाँडावारी खाउँ मा अघाएका र भोकाएका दुई बर्ग बीचको स्पस्ट रूपमा द्वन्द्व छ । यहाँ अघाएको भन्दा सम्पन्न र भोकाएको भन्दा विपन्नलाई बुझाउँछ । यिनीहरूका धारणाहरू नमिलेका र संघर्ष, तनाव र तानातानको स्थितिमा यिनीहरु रहेको बुझाउँछ ।

'आगो पनि नठोसी बल्दैन' मा केही पाउनलाई संघर्ष गर्नुपर्छ अधिकार त्यसै आउँदैन अन्यायको प्रतिकार गर्न सक्नुपर्छ भन्न खोजिएको छ ।

'बोल्नेको पीठो बिक्छ, नबोल्नेको चामल बिक्दैन' । यसमा बोल्न सक्नेले अनुचित लाभ लिने तर सोझानिमुखा व्यक्तिहरूले पाउनु पर्ने फाइदा अधिकार पाएका हुँदैनन् भन्ने खुल्छ । गरिबलाई ऐन धनीलाई चैन' । यस उखानले गरीव जनतालाई ऐन, कानुन, दण्ड, सजाय जरिवाना लाग्छ साना गल्तीमा पनि ठूलो सजाय गरिन्छ धनीलाई भने कुनै अप्ठयारो पर्दैन कानुन, ऐन नियमका सीमाले केही गर्दैनन् । धनीहरू आनन्दमा आहाल खेल्दछन् भन्ने तात्पर्य खुल्छ ।

'काम गर्ने कालु मकै खाने भालु' यसमा त अझ दुःखपूर्वक कार्य गरेर फल प्राप्तिका समयमा अर्काले हात पार्ने जस्ता सामन्ती व्यवस्थाका विकृतिलाई देखाउन खोजिएको छ ।

'अचानाको चोट खुकुरीले जान्दैन' यसमा धन हुनेको समाजमा इज्जत, सम्मान र हैकम हुने शोषक वर्गले खुकुरीझैं बनेर आनन्दको रसानुभूती गरिरहेका हुन्छन् भने अर्कातिर गरिबहरू आफनै दुःख वा चोट भित्र पाकिरहेका हुन्छन् भन्ने खुल्छ । उनीहरूको दुःखप्रति धनी वाअभिजात वर्गबाट सुनुवाई हुँदैन । त्यस्ैगरी यस आसयलाई प्रष्ट पार्न अरु उखान पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । 'जस्तो जसको शक्ति उसको भक्ति' 'ठूला माछाले साना माछालाई खान्छ' झिँजाले मुढो डढ्छ ।

६.१.१.४ सामाजिक विकृति र विसङ्गति

प्युठान जिल्लाको समाजमा रहेका विकृति र विसङ्गति पनि यहाँका उखानमा प्रस्टै देखिन्छन् । समाजमा विभिन्न खालका मानिसहरू बस्ने भएकाले त्यहाँ राम्रा कुराहरू मात्र हुन्छन् भन्न सकिँदैन । 'अरुका आङको जुम्रो देख्ने, आफ्ना आङको भैंसी

नदेख्ने' नेपाली प्रवृत्तितिर पनि प्युठानी उखानको दृष्टि पुगेको देखिन्छ । आफूलाई फाइदा दिने वस्तु अथवा गुन गर्ने शुभ चिन्तकलाई तिरस्कार गर्दै फाइदा नगर्ने वस्तु अथवा बैगुनी व्यक्तिका पक्षमा उभिने प्रवृत्तिलाई गाई मारी गधा पोस्ने' ले छर्लङ्ग्याएको देखिन्छ । कुने पनि कार्य गर्दा समयमा नगर्ने तर समय बितिसकेपछि व्यर्थको प्रयत्न गर्ने विसङ्गत चलनलाई 'मरेको बाउलाई खा बाबै केरा' ले चित्रण गरेको छ । विरामी व्यक्तिलाई 'सास रहुन्जेलको आस' भनेर घरैमा राख्ने तर परिसकेपछि अस्पतालको कुरा गर्ने यथार्थ प्रसङ्गलाई उखानले चित्रण गरेका छन् । मृत्युशैयामा छट्पटाइरहेको आफ्नो बाबुको इच्छा भोजन जिउँदो रहुन्जेलसम्म पूरा गर्न नसक्ने तर मरेपछि लासलाई चढाउने अथवा ब्राह्मणलाई दान गर्ने गरेर आफ्ना बाबुका मुखमा पुऱ्याउन खोज्ने विसङ्गत प्रवृत्तिका धाज्जी उडाउन यो उखान अघि सरेको देखिन्छ ।

प्युठानमा ठूलाबडा भनाउँदाहरूले आफ्नो प्रभुत्व कायम गर्न समाजमा गरेका जातीय छुवाछुतबाट पनि आफूलाई पर्न गएका अफठ्यारा पक्षहरूलाई फुकाउन केही अपवाद राखेका छन् । यस्ता अपवादद्वारा समाजलाई आफू अनुकूल पार्न खोजेको कुरा 'कमारी र तामाको भाँडो बिटुलो हुँदैन' मा देखिन्छ । कमारीले भान्साका लागि आगो फुक्ने, भाँडा माझ्ने, पानी ल्याउने जस्ता घरायसी कार्यहरू गर्नुपर्ने भएकाले उसलाई तल्लो जातकी भए पनि पवित्र मानिने धातु तामासँगै तुलना गरिएको छ । कमारा कमारी प्रथा चलेको समयमा कमारीसँग यौन आनन्द लिनलाई ठूलावडा र धनीमानी भनाउँदाहरुले कमारी बिटुलो नभएको वा नहुने भनी हुइँया चलाएर मोजमस्ति गर्ने प्रवृत्ति जमाएको स्थिति देखिन्छ ।

६.१.१.५ नाचगानको चित्रण

प्युठान जिल्लामा विभिन्न मेला तथा पर्वहरूमा नाच्ने र गाउने कार्य गरेर मनोरञ्जन गरिने प्रचलन भएको कुरा यहाँका उखानबाट पनि थाहा पाइन्छ । गीत गाउन स्वतःस्फूर्त प्रतिभाको आवश्यकता पर्दछ र अर्काले सिकाएको भरमा गायक बन्न सकिदैन । अर्काले सिकाएको भरमा नाच्न पनि सकिँदैन । 'नाच्न नजाने पछि

नाच्ने ठाउँलाई दोष लगाउने बानीको विकास भएको पाइन्छ । यसलाई प्रस्ट्याउन 'नाच्न नजान्ने आँगन टेढो' बाट सकिन्छ ।

६.१.१.६ खानपानको बयान

प्युठानी जनताका जीवनस्तर अनुसारको खानपानको बयान प्युठानमा प्रचलित उखानमा भएको पाइन्छ ।

'आलु खाइ पेडाको धाक' -भन्ने उखान प्युठान जिल्लामा प्रचलित छ । आलु उसिनेर नुन र जीरासँग खाने प्रचलन छ । यो कसैले पेडा खाएको जस्तो मान्दछन् त कसैले अन्डासँग तुलना गर्दछन् । 'एकोहोरो रोटी पाक्दैनले' रोटीलाई राम्ररी फर्काईफर्काई पकाउनु पर्दछ तब स्वादिष्ट हुन्छ भन्ने बुझाउन खोजिएको छ । ब्राह्मण जातिका मानिसहरूले च्याउ खान नहुने मान्यताले ब्राह्मणले च्याउ नखाँदा उसको स्वाद बताउन नसकेको अवस्थालाई यस उखानले प्रस्ट पारेको छ 'बाहुनले च्याउ खाओस् न च्याउको स्वाद चाल पाओस्' । घिउतेलमा सेल पकाएर खाने कुराको झल्को दिएको छ । घिउ न तेल पका बूढी सेल । पीरो, अमिलो र धेरै तातो खानाले पुरुषलाई विर्गाछ भन्ने कुरा खुट्टा, पीरा, ताता भात मर्द बिगार्छ यी तीनै जात' ले प्रस्ट्याएको
छ ।

६.१.१.७ वेशभूषाको चर्चा

प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानको अध्ययन गर्दा यहाँको वेशभूषा पनि झल्किएको पाइन्छ । आफ्नो लोग्ने भएका महिलाका लागि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण शोभा सिँदुर पोतेलाई मानिँदो रहेछ भन्ने कुराको प्रमाण 'ऐ भाँतको शोभा सिँदुर र पोते' मा पाइन्छ । नसुहाएको कुरालाई अर्थात पोसाक नमिल्दा भनिने उखान ढाकाको टोपीमा गुहेँलाको फूल' ले जनाउँदछ । महिलाहरूको अलङ्कारको रूपमा कानमा यालिङ लाउने प्रसङ्ग चाकमा लाउने धोती छैन कानमा यार्लिङ्' मा आएको छ ।

त्यसैगरी प्युठानीहरू जुत्ता लगाई अभ्यस्त भएर जुत्ता किन्दा ठूलो किन्नु पर्दछ भन्ने मान्यता राख्ने गर्छन । ठूलो जुत्ताले खुट्टालाई दुखाउँदैन भन्ने कुरालाई प्रस्ट पार्न जुत्ता किन्दा ठूलो किन्नू, स्वास्नी ल्याउँदा सानी ल्याउनू भनिएको छ ।

६.१.१.८ जातिपातीको व्यवस्था

प्युठान जिल्लामा जातीय भेदभावको स्थिति पनि रहेको कुरा यहाँका उखानबाट थाहा पाइन्छ । हिन्दू वर्णाश्रम व्यवस्थाको उपजका रूपमा रहेको गलत जातीय प्रथालाई प्युठानीहरूले पूर्णरूपमा त्याग्न सकेको देखिँदैन भन्ने जानकारी यहाँको उखानबाट थाहा पाइन्छ । अध्ययनका क्रममा सामाजिक एकतामा नै आँच पुऱ्याउन सक्ने केही स्तरहीन क्षुद्र उखान पनि यहाँ पाइएको छ । जुन यस प्रकार छन् : 'राजाको काम छोडी कामीको देवाली' । यहाँ राजालाई उच्च स्थान दिइयो भने कामीको देवालीलाई महत्व दिइएको देखिँदैन, तिरस्कारको भावनाले हेरिएको देखिन्छ ।

६.१.१.९ नीति शिक्षा सम्बन्धी जानकारी

मानिसले के गर्दा राम्रो र के गर्दा नराम्रो हुन्छ भनेर नीति शिक्षा प्रदान गर्ने उखानको पनि प्युठानमा प्रयोग भएको पाइन्छ । समाजमा अन्याय र अत्याचार गर्नुहुँदैन भन्ने मान्यतालाई सबल बनाउने उखानका रूपमा शास्त्रमा खारिएर, नीतिवचनबाट खारिएर आएका छन् । 'शास्त्रका कुरालाई मन लाएर सुन्नू, गुरुको आज्ञालाई मनमा गुन्नू' यस उखानले शास्त्रका कुरालाई र गुरुको आज्ञालाई ध्यान दिनुपर्छ भन्ने विषयलाई जोड दिएको छ । मानिसले यस्तो सङ्गत गर्नुपर्छ र गरिबलाई सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने कुरा यस उखानले प्रस्ट पारेको छ सज्जन व्यक्तिको अर्ती लिनू, गरिबले मागेको दिनू' सन्ततिहरूले सज्जनको सङ्गत गरेर राम्रा आचार विचारको पालना गरून् भन्ने ध्येयबाट यो उखान आएको हुनसक्छ । यस्ता उखानहरूमा इमान भनेको लाख हो, धन भनेको खाक हो पनि पर्छ । यसमा इमान भनेको किन्न नसकिने आफ्नो आचरणसँग सम्बन्ध रहने, इज्जत भनेको त धेरै ठूलो हो धन जति भए पनि सकिन्छ भन्ने जनाउन खोजिएको छ ।

६.१.२ प्रकृति चित्रण

जुनसुकै साहित्यमा पनि प्रकृतिले प्रभाव पारेको मात्र नएर यसको सिर्जनामा उत्प्रेरकको भूमिका पनि निर्वाह गरेको पाइन्छ । उखान पनि लोकसाहित्यको एउटा विधा भएकाले यसमा प्रकृति चित्रण पाइनु स्वाभाविक नै ठहर्छ । प्युठानी उखानमा प्रकृतिका विभिन्न स्थानहरू, हावापानी, बनजङ्गल, जीवजन्तु आदिको विशेष प्रकृति चित्रण भएको पाइन्छ । शिष्ट साहित्यका विभिन्न विधा तथा लोकसाहित्यकै पनि लोकगीत लोकगाथा लोककथा जस्ता विधाहरूमा जस्तो व्याख्यात्मक रूपमा उखानमा प्रकृतिको वर्णन नभएर सूत्रात्मक उक्तिका रूपमा रहेका उखानको चित्रणले रोचकता प्रदान गरेको छ । जस्तो 'झिमरुक भन्दा माडी के कम' । यस उखानले प्युठानका नदीहरू बिचको प्रकृति प्रेम, पानीको बहाब, भूबनोट जस्ता विषयमा झिमरुक क्षेत्रभन्दा माडी क्षेत्र पनि कम छैन भन्ने जनाउँछ । संस्कृतिको क्षेत्रमा नाचगानमा समेत माडीखोला कम छैन भन्ने विषयलाई प्रस्ट पार्न माडीखोले नाच पनि प्रसिद्ध छ ।

६.१.२.१ स्थानको चित्रण

प्युठानी उखानले प्युठान जिल्लाका स्थानहरुलाई चित्रण गरेको देखिन्छ ।

क) **स्वर्गद्वारी मन्दिर चाडै जाऔँ नगरी देर ।**

यस उखानले स्वर्गद्धारी मन्दीर जानलाई ढिलो गर्नु हुँदैन । त्यहाँ आनन्द प्राप्त हुन्छ । महाप्रभुसँग बर माग्दा प्रभुले दिनुहुन्छ भन्ने जनविश्वास भएको हुँदा स्वर्गद्वारी जानलाई ढिलो गर्नु हुँदैन भनिएको देखिन्छ ।

ख) प्युठानी मुला पनि उखानमा सावित भएको छ मुलाका लागि उपयुक्त वातावरण प्युठान भएको र मुला सप्रने हुँदा यहाँ त्यस बारेको उखान प्रचलित छ 'प्युठानी मुला सबै ठूला' ।

ग) 'उल्टे कुलो, खुनखुने दुलो' यो उखान मात्र नभई यसले प्युठानको पहिचान दिने गरेको छ । जुम्री खोलाबाट झिम्रुकको मुहानतर्फ कुलो लगेको हुनाले यो कुलोलाई उल्टो मानिएको हो । भित्रीकोट (प्युठानको पुरानो सदरमुकाम भएको स्थान) मा अवस्थित एउटा दुलो छ । त्यहाँ ढुङ्गो फालियो भने धेरै

बेरसम्म झरेको आवाज खुन-खुन गरेको सुनिने भएको हुँदा उल्टे कुलो र खुनखुने दुलो भनिएको हो ।

६.१.१.२ हावापानीको चर्चा

प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानले प्युठान जिल्ला र यसको आसपासका क्षेत्रमा पाइने हावापानीको उल्लेख पनि ज्यादै रोचक तरिकाले गरेको देखिन्छ । ऋतुपरिवर्तनसँगै परिवर्तन हुने हावापानीलाई उखानले पनि त्यसै अनुरूप चर्चा गरेको छ । माघ महिनामा ज्यादै ठन्डी हावापानी पाइने र यसले गाईवस्तुलाई र मानिसलाई निकै सताउने ज्यान समेत लिन सक्ने कुरा 'बलियाबाङ्गा बाघलाई, निर्धादुब्ला माघलाई' भन्ने उखानबाट बुझाउन खोजिएको छ । 'वर्षे चुलो हिउँदे खाट त्यति नभए चैते हाट' भन्ने उखानले पनि हावापानीलाई समेटेको छ । वर्षायाममा भान्सा कोठामा अलि चिस्यान हुने र हिउँदमा जाडो हुने, हुँदा भूइँमा भन्दा खाटमा जाडो हुने त्यसैगरी बजारको व्यवस्थापन नभएको हुँदा नुन कपडा ल्याउन बजार जानुपर्ने बाध्यता र चैतमा औलो लाग्ने भएकाले वर्षे चुलो हिउँदे खाट त्यति नभए चैते हाट भयो भने ज्यान सजिलै जान्छ भन्ने अर्थमा यो उखान प्रयोग भएको हो ।

६.१.२.३ वनजङ्गलको चित्रण

प्युठानी उखानमा वनजङ्गलको मनारम चित्रणका साथै बगैंचा र तयहाँ फुल्ने फूलहरूको पनि उल्लेख गरिएको छ । वनको चरी बनमै रमाउँछ' अथाृत यस उखानले बनको चरी बनमै वस्न, नाच्न र घुम्न जान्छ न कि सहरका पिन्जडामा भन्ने अर्थ खुल्छ ।

६.१.२.४ जीवजन्तुको चर्चा

प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानमा विभिन्न जीवजन्तुहरूको चर्चा गरिएको छ । विभिन्न पशुपक्षीहरूलाई उदाहरण बनाएर मानिसलाई नै बाटो देखाउने अथवा पशुपक्षीको गुणदोष चित्रणका साथै यिनीहरूको पालन गर्ने तरिका समेत यहाँका उखानमा बताइएको पाइन्छ । 'गधालाई नुहाएर गाई बन्दैन भन्ने उखानले कुनै जातिलाई नुहाएर सिंगार पटार गर्दैमा अर्को जातमा वदल्न सकिदैन भन्ने बुझाउँछ ।

काग भन्दा कोइली चङ्ख यस उखानले कागबाठो भएता पनि कोयलीले झुक्याउन सक्छ । भनिन्छ कोइलीले कागलाई बच्चा कोरल्न र हुर्काउन लगाउन सक्ने क्षमता रहेको हुन्छ । आफ्नो बन्दोबस्त गर्नु नसक्नेले अर्काको बन्दोबस्त गर्न सक्दैन । यसलाई प्रस्ट पार्न 'बाँदरले आफ्नो घर पनि बनाउँदैन, अर्काको घर पनि भत्काउँछ' भन्ने गरिन्छ ।

६.१.३ न्यायव्यवस्थाको चर्चा

नेपाली न्यायव्यवस्थालाई पनि प्युठानी उखानले चर्चा गरेको देखिन्छ । न्यायव्यवस्थाले ठिक काम गर्नेलाई पुरस्कार र खराब काम गर्नेलाई सजायको व्यवस्था गरेको देखिन्छ । 'साधुलाई चौतारो चोरलाई शुली' भनिएको छ भने कतै-कतै न्यायव्यवस्थाले पनि ठूलावडालाई छुट दिएको गरिबलाई मात्र ऐन-कानुन लगाउने गरेकोलाई यसरी भनिएको छ 'गरिबलाई ऐन, धनीलाई चैन' यसैगरी अर्को उखान पनि छ हेरौं 'लिखितम्का अगाडि बकितम्को केही लाग्दैन' ।

६.१.४ कृषि-व्यवसायको वर्णन (खेती, पशुपालन र उद्योग व्यवसाय)

प्युठान जिल्लामा बहुसंख्यक मानिसहरू कृषिमा निर्भर छन् भने केही मानिसहरू नोकरीमा तथा अन्य उद्योग व्यवसायमा संलग्न छन् । कृषिकार्यमा असार र मङ्सिरमा मानो खाएर मुरी उब्जाउने समय मानिन्छ । त्यसैगरी बालीको वर्णन एकआपसमा दाँज्ने गरेको पाइन्छ जुन यसप्रकार छ : 'बाली राम्रो अर्काको, छोराछोरी राम्रो आफ्नो' 'जस्तो रोप्यो उस्तै फल्छ बाली राम्रो लगाउन असल बीउ रोप्नु पर्छ' ।

यस जिल्लामा पशुपालन पनि पेसाको रूपमा रहँदै आएको छ । यहाँ दुध दिने गाईको लात्ती सहनुपर्छ भन्ने उखान निकै प्रचलनमा छ । केही बैगुन भए पनि दुधको लागि बिर्सनुपर्छ त्यस्ता वैगुनहरू घोडा चम्केको र हात्ती लम्केको यस उखानले दुगुर्ने घोडाले पनि हात्तीलाई भेटाउन सक्दैन भन्ने जनाउँछ । यि पशुहरूको पनि आ-आफ्नो क्षमता फरक फरक हुन्छ ।

उद्योग व्यवसाय गर्नेहरूले राम्रो खान पाउने र अल्छीले खुःख पाउनसक्ने उखानले बताएको छ जस्तो इलमीको भागमा माछा-मासु अल्छीको भागमा आँसु ।

६.१.५ ऐतिहासिक पक्षको अङ्कन

उखानलाई इतिहासले पनि प्रभाव पार्दछ। मुकुन्द आचार्यका धारणामा इतिहास स्वयम्मा बितेका राजनैतिक घटनाहरूको सँगालो हो । इतिहासलाई विगतका राजनैतिक घटनाहरूमा मात्र सीमित गर्ने उनको धारणा केही सङ्कुचित जस्तो देखिन्छ । कृष्णप्रसाद पराजुलीले इतिहास सम्बन्धी विषयका उखानले पुर्ख्यौली गाँठी कुरा पोख्ने विचार व्यक्त गरेको देखिन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा यहाँका उखानले स्थानीय इतिहासलाई उल्लेख गर्ने काम गरेको पाइन्छ ।

६.१.५.१ स्थानीय इतिहासको उल्लेख

'चुँजामा एउटा वुद्धिराम, बिजुवार टारीमा घरघरै बुद्धिराम' । यस उखानले प्युठानको स्थानीय तहको इतिहास बोकेको छ । चुँजा अलि रामो विकास हुन नसकेको टाठो बाठो पढेलेखेको मानिस नभएको त्यो पनि तत्कालीन अवस्थाको तालुकदार वुद्धिराम टाठाबाठा मानिस थिए । त्यसैगरी बिजुवार क्षेत्रमा त्यस्ता टाठावाटा मानिस घरघरमा भएको हुँदा चुँजामा एउटा वुद्धीराम, बिजुवार टारीमा घरघर बुद्धिराम भनिएको हो ।

६.१.५.२ नेपाली इतिहासको उल्लेख

गाउँघरमा मुख्यौली प्रथा रहेको र मुखियाहरूलाई समाजका असल मान्छेका रूपमा चिनिएको भए तापनि कुमार्गतर्फ उन्मुख गराउने भएकाले 'गाउँको मुखिया बाटो हगुवा' भनिएको हो ।

६.२ चिन्तनका आधारमा विश्लेषण

चिन्तनले हरेक क्षेत्रमा महत्त्व राख्ने गर्छ । उखानमा परस्पर विरोधी दुईखाले चिन्तन र व्यवहारका बेग्लाबेग्लै दृष्टिकोणहरू पनि भेटिने विचार व्यक्त गरिएको छ । जुन दुई प्रकारका छन् ।

क) परिवर्तनकारी चिन्तन

समाजको स्वभाव परिवर्तनशील हुन्छ । मानिसहरू यथास्थितिदेखि दिक्क भएर परिवर्तनको आकाङ्क्षा राख्न पुग्छन् । त्यस्ता आकांक्षाबाट उखान जन्मेका हुन्छन् ।

जुन यस्तो छ 'पुरानो पात झर्छ, नयाँ पात पलाउँछ' । यसमा प्रस्ट भनिएको छ पुरानो पात भनेको पुरानो बिचार, सोच, क्रियाकलाप आदि हो । यो चाँडो छोडेर नयाँ सोच विचारमा अघि बढ्नुपर्छ भन्ने सन्देश हो ।

ख) यथास्थितिवादी परम्परावादी चिन्तन

जे जस्तो सामाजिक अवस्था छ त्यसबाट मुक्ति नचाहने अथवा जस्तो छ त्यसैमा सन्तोष मान्ने धारणा पनि उखानमा पाइन्छ । प्युठानी उखानमा यथास्थिति चिन्तनका गन्धले भरिएका उखानहरू यस प्रकार छन् : 'हुने हार दैव न टार' । 'जसो जसो बाहुन बाजे उसै उसै स्वाहा' ।

६.३ संरचनाका आधारमा विश्लेषण

भाषाका माध्यमबाट प्रकट हुने हुँदा उखानका संरचनामा भाषाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ र यसैका आडमा शैली एवम् स्वरूपको निर्धारण भएको हुन्छ (गिरी, २०४१:५८) । यसलाई ख्याल गरेर प्युठानी उखानको संरचनालाई केलाउँदा त्यसको आकारगत विशेषता, लयको स्थिति, प्रश्नात्मकताको अवस्था, भाषिक वैशिष्ट्यजस्ता कुरालाई ठम्याउन सकिन्छ ।

६.३.१ आकारगत विशेषता

प्युठानी उखानमा आकारगत विविधता देखिन्छ । आकारका आधारमा कुनै छोटा र कुनै अपेक्षाकृत लामा उखान यहाँ प्रचलित छन् । छोटा भन्नाले दुई तीन शब्दका उखानलाई यहाँ लिइएको छ ।

६.३.१.१ छोटो रूप

प्युठान जिल्लामा प्रचलित सबैभन्दा छोटो पुस फासफुस हो । यसमा दुई शब्द र उच्चारणका आधारमा तीनवटा मात्र अक्षर रहेको देखिन्छ । यस्तै छोटा भन्न मिल्ने प्युठानी उखानहरू यस प्रकार छन् :

अनाथको सहारा दैव ।	अल्छी तिघ्रो स्वादे जिब्रो ।
आए आँप गए झटारो ।	आफ्नो हात जगन्नाथ ।
कमिलालाई प्वाँख ।	एक नारी ब्रह्मचारी ।
गाई मारी गधा पोस्ने ।	घन मासेर फाली ।
चराको धन चुच्चो ।	चुहुने भाँडो भरिन्न ।
चोरको टुपी ठाडो ।	झिँजाले मुढो डढ्छ ।
जीउ भन्दा धन प्यारो ।	देश गुनाको भेष ।
टुहुराको दैव साहारा ।	ठट्टाले लट्टा पार्दछ ।
तितराको मुखै वैरी ।	हाँस्यो कि नास्यो ।

६.३.१.२ लामा उखान

उखान सूत्रात्मक तथा सारगर्भित उक्ति हो । अतः छोटा उखानको तुलनामा आकार तन्किएका उखानलाई यहाँ लामा उखानभित्र राखिएको छ । प्युठान जिल्लामा प्रयुक्त उखानलाई हेर्दा सबैभन्दा लामो उखान यस्तो देखिन्छ । पहिलो दिनको पाहुना मीठो मीठो खा, दोस्रो दिनको पाहुना जसोतसो खा, तेस्रो दिनको पाहुना जतासुकै जा । यो उखान घरमा पाहुना आएर खाने वस्तुको अभाव भएको चिन्ताबाट ग्रसित उखान हो । लामा उखानलाई यहाँ राखिएको छ ।

अघाएको भन्छ डाँडा पारी खाऊँ, भोकाएको भन्छ डाडाँवारि खाऊँ ।

अनिकालमा बीउ जोगाउनू, हुलमुलमा जीउ जोगाउनू ।

अरुको आङको जुम्रो देख्ने आफ्नो आङको भैँसी नदेख्ने ।

आफ्नो थैलीको मुख बलियो बाँध्नू अरुलाई चोर नलाउनू ।

कागले कान लग्यो भन्दैमा कागको पछि पछि जाने कि कान छाम्ने ।

काम गर्नका दुःखले जोगी भयो, जोगी भएको भोलिपल्ट भोकै रह्यो ।

कुकुरको पुच्छर बार वर्ष ढुङ्ग्रामा राख्यो झिक्दा दिन बाङ्गा बाङ्गै ।

खाए पनि बाघको मुख रातो नखाए पनि बाघको मुख रातो ।

गरिबकी छोरीलाई आँप ताछ्न लाउनू, धनीकी छोरीलाई कटहर ताछ्न लाउनू ।

गुनीमा गुनी कुकुर बैगुनीमा बैगुनी छोरीज्वाइँ ।

जग्गा रोज्नु ढाँड भएको, स्वास्नी रोज्नु गाँड भएको ।

जसका छोरा उसको धन, जसका भैँसी उसको वन ।

६.३.२ लयको स्थिति

उखानमा लयको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । उखानको निर्माणशैलीमा पाइने गद्यात्मक वा लयात्मक शव्द संयोजनलाई पनि संरचनाका मूल बूँदाका रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ (पराजुली, २०५४:४०) । प्युठानी उखानलाई लयका दृष्टिले अध्ययन गर्दा तिनमा लयमुक्त गद्यात्मकता र कवितात्मक अथवा गीत्यात्मक पद्यात्मकताको स्थिति पाइन्छ ।

६.३.२.१ गद्यात्मकता

प्युठान जिल्लामा प्रचलित कतिपय उखानहरू गद्यात्मक उक्तिका रूपमा पनि ज्यादै लोकप्रिय र सर्वग्राहय बनेर रहेका छन् । सुन्दाखेरी उखानको जस्तो कर्णप्रियता नभए पनि प्रसङ्ग मिलेर आएका उखानले मन छुन्छ । जस्तैः ‘आँटी छोरालाई बाघले खाँदैन’ । ‘आगो र भाइ सानो हुँदैन’ । ‘इन्द्रका अगाडि स्वर्गको बयान’ ।

६.३.२.२ पद्यात्मकता

प्युठानी उखानको अध्ययनबाट के स्पष्ट हुन्छ भने पद्यलयको गुञ्जन पनि यहाँका उखानमा पाइन्छ । जस्तो ‘अरुको लाख आमाको काख’ । ‘इमान भनेको लाख हो, धन भनेको खाक हो ’। ‘जुन औंलो काट्यो उही औंल बाँध्यो’ । ‘घिउन तेल पका बूढी सेल’ । यस्ता पद्यात्मक उखानले कुराका प्रसङ्गलाई मिठास थप्ने, सुन्नेलाई आकर्षित गरी ध्यान केन्द्रित पार्ने गर्दछ ।

६.३.३ प्रश्नात्मकताको अवस्था

प्युठानी उखानमा प्रश्नात्मकता पनि देखिन्छ । प्रश्न नभएका सामान्य उखान धेरै पाइन्छन् भने केही उखानमा प्रश्न सोधिएको त कसैमा प्रश्न पछाडि उत्तर पनि आउने हुँदा प्रश्नोत्तरात्मक उखानले श्रोता लाई चटनीको काम गर्छ ।

६.३.३.१ प्रश्नात्मकताबिनाका सामान्य उखान

प्रश्न विनाका सामान्य उखान प्युठान जिल्लामा सबैभन्दा बढी देखिन्छ । तिनका केही उदाहरण :

कहिले पानी कहिले घाम । घर बिग्रन्छ कुराले, नोकर बिग्रन्छ पुराले ।

६.३.३.२ प्रश्नात्मक उखान

केही प्युठानी उखानले समाजमा अस्पष्ट भएका कुराहरूलाई प्रश्नका रूपमा उठाएर ठेगान लगाउने जिम्मा समाजलाई सुम्पिएका छन् । जस्तो : थाल मेरो भए बिट कसको ? यसमा भन्न खोजिएको छ जग्गा, साँधको छेउमा ऐलानी जग्गा छ त्यहाँ चर्चित जुन नजिक छ त्यसैले पाउनु पर्छ । यसैलाई अर्को उखानले प्रस्ट्याउन खोजेको छ : फरिया मेरो त मुजो कसको ?

६.३.३.३ प्रश्नोत्तरात्मक उखान

केही प्युठानी उखानले प्रश्न उठाउने कार्य मात्र नगरी एकै साथ प्रश्न तेर्स्याई त्यसको उत्तर पनि दिएको देखिन्छ । 'किन चाउरिस मरीच ? आफनै पीरले' । यस उखानले आफूभित्रको कमजोरीले नै कुनै व्यक्ति वा वस्तुमा सङ्कट निम्त्याउँछ । के खोज्छस् काना ? आँखो' ले जो सँग जे छैन त्यसैको इच्छा गर्छ भन्ने प्रश्न उठाएर सँगै उत्तर आएको छ । त्यसैगरी के गर्छेस् बुहारी ? उही पोख्छु उही उठाउँछु । छोरो कस्तो ? जसो भने तसो ।

६.४ भाषिक वैशिष्ट्य

भाषाका माध्यमबाट व्यक्त हुने भएकाले उखानको सबलतामा भाषाले ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ । नेपाली भाषाको प्रयोगका दृष्टिले प्युठानी उखान उल्लेख्य त

छँदै छन्, स्थानीय भाषिक विशेषताका दृष्टिले पनि ती महत्त्वपूर्ण छन् । तृतीय पुरुष एक वचन विध्यर्थ क्रियापदमा ए थपेर विशेष बनाइने अनौठो भाषिक विशेषतालाई 'आवसे गोठालो र रहोसे हली काम लाग्दैनन् देखाएको छ । गाईवस्तुलाई आफ्ना आँखाको अदेखमा छाड्ने, अनि आइहाल्छ नि भन्ने ले कि बस्तु भाउ गुमाउनु पर्छ किन अर्काको बाली बिगारेको बिगो तिर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसै गरी हलीले पनि भोलि जोतौंला भनेर राख्यो भने कामलाई धरै दिन लाग्ने र अर्कोतिर आकासेभरको खेतीपाती गर्ने ठाउँमा बारी सुक्छ र अन्ततोगत्वा बारी नै जोतिँदैन ।

स्थानीय नेपाली भाषिकामा कथ्य रूपमा प्रयोग हुने कीरो (बाघ), गु (गुहु), पैरो (पैह्रो), बार (बाह्र), तेर (तेह्र), सोह्र (सोर), बेपार, बाउ (बाबु) जस्ता शब्दहरूको प्रयोग प्युठानी उखानमा भएको देखिन्छ । संस्कृतबाट आएका शब्दहरू तथा उखानहरू 'कन्टके नैव कन्टकम्, सन्तोषम् परम सुखम्' । त्यसै गरी नेवारीबाट आएको उखान 'ढङ्ग मरु छु ज्याह । यो उखान पनि निकै प्रचलित छ । हिन्दीबाट -एकपन्थ दो काज । त्यस्तै अंग्रेजीबाट आएको लेट (ढिलो) प्रंयोग भएको छ । यहाँ नेपाली र अंगेंजी मिसिएर प्रयोग भएको देखिन्छ ।

प्युठानी उखानको शब्द भण्डार मौलिक र आगन्तुक दुवै प्रकारका शब्दहरूले उखानलाई मीठो सरस बनाउँछन् । जस्तै अनुकरणात्मक शब्द र द्वित्व भएर आएका शब्दले अझ चमक दिएका छन । थ्याँच्च, क्वाँच्च जस्ता शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ । 'पुस फासफुस मा आएको 'फासफुस' द्वित्व बनेर आएको छ । 'खान्न-खान्न लोकाचार खान लाग्यो माना चार' मा आएको 'खान्न-खान्न', 'जसो-जसो बाहुन बाजे उसै -उसै स्वाहा' मा आएको 'जासो-जसो' र 'उसै-उसै' जस्ता द्वित्व शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

६.४ साहित्यिक आधारमा विश्लेषण

लोकजीवनका विशिष्ट द्रष्टा वा साहित्यका महान् स्रष्टाका सारगर्भित उक्ति पनि समयक्रमले खारिँदै जाँदा उखानका रूप लिन पुग्छन् (पराजुली, २०५४:२९) । साहित्यिक दृष्टिले उखान ज्यादै महत्त्वपूर्ण हुन्छ भन्ने कुरा लोकसाहित्य अथवा शिष्ट साहित्य दुवै क्षेत्रमा उखानको निर्बाध प्रवेश छ र अभिजात साहित्यमा पनि साहित्यकार

सम्पूजित छन् (आचार्य २०५३:१) । उखानले भाषा तथा साहित्यलाई आलङ्कारिकता प्रदान गर्नाको साथै साहित्यिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छन् । यिनमा भाव विचार, अर्थगत चमत्कार, रसमयता, आख्यानात्मकता, भाषिक लालित्य जस्ता विशेषताहरू पाइन्छन् ।

६.४.१ भाव वा विचार

साहित्यमा भाव वा विचारले महतवपूर्ण स्थान लिएको हुन्छ । साहित्यले समाजलाई अगाडि बढाउनुपर्ने अथवा समाजलाई असल बाटो देखाउनुपर्ने भएकाले यसमा हितकारी भावना हुनु आवश्यक हुन्छ । यसका साथै हृदयलाई स्पर्श गर्न सक्ने क्षमता पनि साहित्यमा रहन्छ । प्युठानी उखानमा समाजलाई हितगर्ने खालका हृदयस्पर्शी भाव वा विचार पाइन्छ । समाजमा अनैतिक क्रियाकलाप गर्न मातिन हुँदैन, नहुन छाँट पार्नु हुँदैन भन्ने विचारको उखान- उम्लो दूध पोखिन्छ । दुध उम्ले भौरामा मान्छे उम्ले खोलामा । समाजमा आफ्नो भूमिकालाई राम्रोसँग निर्वाह गर्नुपर्छ र समाजले खोज्ने खालको हुनुपर्छ भन्ने आशयको उखान -कसैले तपाई भनोस् कि नभनोस् आफै मपाइँ । यसमा आफै मपाइँ भन्नु मुर्खता हो ।

६.४.२ अर्थगत चमत्कार

अर्थगत चमत्कार साहित्यको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो । प्युठानी उखानमा पनि अर्थगत चमत्कारको उत्कर्ष रूप देख्न सकिन्छ । उखानमा अर्थ तथा भावचमत्कारले तिनलाई त्यतिकै उजिल्याएका हुन्छन् (पराजुली, २०५४:३५) भन्ने कृष्णप्रसाद पराजुलीको धारणा अनुसार नै प्युठानी उखानमा पनि चमत्कार फेला पर्दछ । उखानको निर्माण हुँदा अभिधागत आधारमा भएपनि त्यसको व्यञ्जना अर्थमा पुगको पाइन्छ । म ताक्छु मुढो बन्चरो ताक्छ घुँडोमा अभिधात्मक अर्थको उचाइबाट हेर्दा कुनै मानिसले मुढो काट्न खोज्दा घुँडो काटेछ भन्ने बुझिन्छ तर यो प्रसङ्ग त्यति महत्वपूर्ण होइन । यस उखानले के भन्न खोजेको हो त भनेर दिमाग खियाउँदा मानिसले जे चाहन्थ्यो ।

प्युठानी उखानमा नाच्न नजान्ने आँगन टेढोमा नाच्न नजान्ने व्यक्तिले आँगन टेढो छ भनि आफ्नो अयोग्यताको ढाकछोप गर्छ भन्ने अभिधार्थक कथनले दृष्टान्तद्वारा सीप नभएको व्यक्ति आफूलाइ कमजोर ठान्नुभन्दा आफ्नो दोष अन्यत्र पन्छाइ

आफूलाई सक्षम प्रमाणित गर्न प्रयास गर्छ भन्ने बुझाएकाले यहाँ दृष्तान्तद्वार सीप नभएको व्यक्ति आफूलाई कमजोर ठान्नुभन्दा आफ्नो दोष अन्यत्र पन्छाई आफूलाई सक्षम प्रमाणित गर्न प्रयास गर्छ भन्ने अर्थ बुझाएकाले यहाँ दृष्टान्त अलङ्कारको छटा सलवलाएको देखिन्छ ।

६.४.३ रसमयता

रस भन्नाले हृदयले जुन कुराको आस्वादन गर्छ वा स्वाद पाउँछ त्यसलाई बुझ्नुपर्छ (पराजुली, २०४८:२७९) । प्युठानी उखानको आस्वादनबाट पनि रसको स्वाद राम्रै लिन सकिने कुरा थाहा पाइन्छ । यता न उता हातमा जुत्ता मा नजादिँदो पाराले श्रृङ्गारिक अभिव्यक्ति लुकेको पाइनाले श्रृङ्गार रसको परिपाक पाइन्छ । भाङ्ग्राको टोपीलाई गुहेँलाको फूल जस्ता उखानमा आएका विकृति आकृति तथा वेशभुषालाइ उठाएको छ । यसमा हास्य रस आएको छ । आँटी छोरालाई बाघले खाँदैन, यस उखानमा वीर रस प्रधान छ । नार्मदकी जोई हुनुभन्दा मर्दकी कमारी हुनु । यस उखानमा श्रीमानका कमजोरीले श्रीमतीमा रौद्र रस उठ्न पुगेको छ । बाघ कराएको वाखो हराएको यस उखानमा भय उत्पन्न भएको छ । रछ्यानलाई चलया मुखभरि छिटा यसमा घृणा उत्पन्न भएके हुँदा विभत्स रसको स्थिति देखिन्छ । मुर्खदेखि दैव डरा यस उखानमा विस्मय भाव उत्पन्न हुन्छ र यसमा अद्भुत रसको उपस्थिति हुन्छ । जन्मसँगै मृत्यु पनि आउँछ यस उखानमा मानिसको जीवन अजम्मरी छैन । सत्मार्गमा लाग्नुपर्छ भन्ने सन्देश बोकेको उखान हो । यसमा शान्त रस उत्पन्न हुन्छ । प्युठानी उखान रसयुक्तबाट अछुतो रहेका छैनन् ।

६.४.४ आख्यान तत्व

उखान छोटो वा सूत्रात्मक उक्ति भए तापनि यसको खिरिलोपनाका कारण यसमा आख्यान तत्व पनि निहित हुन्छ । जस्तो पर्वते ज्वाइँ लम्बीतान प्युठानी ज्वाइँ कुकुरेठान यो प्युठानमा प्रचलित उखान हो । एक दिन ससुराल पर्वतबाट र प्युठानबाट ज्वाइँ दाङ पुगेका रहेछन् । ससुरालमा अलि ओढ्ने कपडाको कमि रहेछ । दुवै जना - एक्लाएक्लै सुते । पर्वतेज्वाइँले रेशमी च्यादर लगेकाले ओढेर लम्वीतान भएर सुतेछन् । अर्का प्युठानी ज्वाईले पातलो धोती (पटुका) ओढेर सुत्दा घुँडा र टाउको जोरिन पुगेको

रहेछ । अर्कोदिन सासु उठेर हेर्दा त पर्वते ज्वाइँ लम्बीतान प्युठानी ज्वाइँ कुकुरे ठान भन्ने चलेको रहेछ । यसैले प्युठानी उखानमा आख्यान तत्व रहेको थाहा पाइन्छ ।

६.४.५ भाषिक लालित्य

साहित्यमा ललित भाषा हुनुपर्छ । अन्य साहित्य विधाको जस्तै उखानमा पनि लालित्यपूर्ण भाषा हुनु आवश्यक हुन्छ । प्युठानी उखानमा प्रयोग भएका शब्दगत कोमलताले गर्दा यि उखानमा भाषिक लालित्यको स्थिति देखा परेके छ । लोकजीवनका जिब्राहरूबाट स्वत : स्फूर्त रूपमा व्यक्त हुने उखानका शब्दहरू कर्णप्रिय हुनाका साथै हृदयलाई पनि छुन सक्ने हुन्छन् । समास तथा द्वित्वद्वारा निर्मित शब्दहरूको प्रयोग र अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगले गर्दा यी उखानको भाषा विशेष देखिन्छ । अनुप्रास तथा लयात्मकताले गर्दा यि उखानको भाषा ललित देखिन्छ । अनुप्रास तथा लयात्मकताले गर्दा यि उखानमा सुनमा सुगन्ध थपिए जस्तो लाग्छ । अभिव्यक्तिका रूपमा खडा भएका छन् भन्न सकिन्छ । भाषिक लालित्यकै कारणले गर्दा कडा भन्दा कडा व्यङ्ग्यवाण प्रहार गर्ने उखानलाई पनि सम्बन्धित व्यक्तिले सजिलै पचाउने गर्दछन् ।

सातौँ परिच्छेद

उपसंहार

राप्ती अञ्चलका पाँचवटा जिल्लाहरूमध्ये पहाडी जिल्ला प्युठान हो । यो जिल्ला राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक, ऐतिहासिक, धार्मिक शैक्षिक, लोक साहित्यिक आदि विविध दृष्टीले महत्वपूर्ण देखिन्छ । ४९ वटा गा.वि.स. एक नगरपालिका (प्रस्तावित) एघारवटा इलाकाहरू र दुइवटा निर्वाचन क्षेत्रमा यस जिल्लालाई विभाजन गरिएको छ । विभिन्न जातजाति तथा धर्मावलम्बीहरूको वसोवास भएको यस जिल्लामा जातीय विद्वेष र धार्मिक असहिष्णुताले खासै जरा गाडिसकेको देखिँदैन । वि.सं. २०१६ देखि संस्थागत रूपमा शिक्षा प्रदान गरिने व्यवस्था भएको छ । यहाँ स्वर्गद्धारी, ऐरावती, गौमुखी, कालीकास्थान, कात्रेखोला, विजुलीकोट, चुँजाको कोट, रस्पुरकोट, पालुकास्थान, चुँजा सिधुरेको सिद्ध वावाको थान जस्ता प्राकृतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक दृष्टिले उच्च छन् । विभिन्न पशुपक्षीको क्रीडास्थलका रूपमा रहेको यस जिल्लामा महत्वपूर्ण जङ्गली जडीबुटीहरू पनि पाइन्छन् । प्राकृतिक दृष्टिले रमणीय रहेको यस जिल्लामा महत्वपूर्ण स्थान लोकसाहित्यको स्थान विर्सनु हुँदैन । लोकसाहित्यका लोकनाटक, लोकगीत लोकोक्ति जस्ता विधाहरूलाई सञ्चार माध्यमले पनि असर पार्न सकेको देखिदैन । लोकसाहित्यको महत्वपूर्ण विधा लोकोक्तिभित्र गणना गरिने उखान यस जिल्लामा सुदृढ अवस्थामा नै रहेको छ ।

प्युठानी उखान यहाँका समाजले बिभिन्न जातजाति, परम्परा, संस्कृति, आचारविचार, रहनसहन इतिहास तथा वातावरणको परिचय दिन सफल छन् । यी उखानमा सिङ्गो नेपाली जनजीवनको विशिष्ट ज्ञान, भावना तथा जीवनदर्शन प्रकट भएको पाइन्छ । यसर्थ प्युठानी उखानमा यहाँको संस्कृति, इतिहास, भूगोल, समाजमा चल्दै आइरहेको वर्गीय द्वन्द्व तथा भाषा र साहित्यका विभिन्न पक्षहरूको अध्ययनका लागि महत्त्वपूर्ण सामग्रीका रूपमा रहेका छन् भन्ने कुरा पनि स्पष्ट छ ।

प्युठानी उखानले विविध विषयवस्तुहरूलाई समेटेको हुँदा यसको विषय क्षेत्र व्यापक देखिन्छ । समाजका सम्पूर्ण मानिसहरूको वौद्धिक ज्ञान र व्यावहारिक

अनुभवको प्रयोगद्वारा निर्मित यि उखानमा आर्थिक पक्षको पनि यथार्थ झल्को पाइन्छ । यि उखानले समाजका उकाली, ओराली, चुलोचौको बनजङ्गल, दिनरात, आँसुहाँसो, असल-खराव पक्ष लगायत समाजमा दिनप्रतिदिन घट्ने घटना वा प्रसङ्गलाई समेटेका छन् । त्यसैले प्रकृतिजगतका अनेक पक्षहरूलाई यिनमा देख्न सकिन्छ । अझ भन्नुपर्दा जनताहरूले आफ्ना जीवनमा सम्पर्कमा आएका सम्पूर्ण वस्तु, विचार वा घटनालाई नै कुनै न कुनै तरिकाले यी उखानका विषयवस्तु बनाएका छन् । प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानको विषयवस्तु बनाएका छन् । प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानले जनताको हृदयलाई स्वत : स्फूर्त रूपमा आनन्दानुभूति प्रदान गर्नाका साथै यहाँका भाषा र साहित्यलाई पनि परिष्कार र परिमार्जन गर्न योगदान गरेका छन् । पारिवारिक सम्वन्धको विभिन्न पक्षहरू बाबु-आमा, लोग्नेस्वास्नी, दाजुभाइ तथा दिदीबहिनी र छरछिमेकको सम्बन्ध जस्ता सम्पूर्ण कुराहरूको चित्रण यी उखानमा भएको पाइन्छ । नारी र पुरुषका वीचको भेदभाव, वर्गीय द्वन्द्वको स्थिति सामाजिक विकृति र विसङ्गति जस्ता विविध पक्षहरूको बयान पनि यिनमा भएको छ । यी उखानमा झल्किएको आर्थिक अवस्थालाई हेर्दा प्युठान समग्र आर्थिक अवस्था कमजोर नै देखिन्छ । यहाँ समाजमा रहेका केहि उच्च आर्थिक अवस्थाका मानिसहरूको अन्यायी प्रवृतिले गर्दा तीव्र वर्गीय द्धन्द्धको स्थिति देखिन्छ र आजसम्म निम्न वर्गका मानिसहरू थिचिएको थिचिएकै अवस्था भए पनि यिनीहरूमा देखापर्न थालेको वर्गीय सचेतताको कारण अन्तिम विजय यिनीहरूकै हुने सम्भावना प्रवल छ । यी उखान परम्परादेखि समाजमा चल्दै आइरहेका हुनाले यिनमा परम्परागत समाज र चिन्तनको प्रभाव ज्यादा पाइन्छ तर थोरै भएपनि आधुनिक समाज र परिवर्तनकारी नयाँ चिन्तनले पनि स्थान पाएको देखिन्छ । पुस्तौदेखि चल्दै आएका उखानमा यस्ता पक्षहरूले स्थान पाउनु कम महत्वपूर्ण कुरा होइन । जातीय भेदभावको विद्धेष बढाउने खालका अभिव्यक्ति पनि केहि उखानमा देखिन्छन् । यिनलाई सकारात्मक रूपमा लिन सकिदैन । आजआएर समाजमा यस्ता भावनालाई महत्व दिन छोडि सकृको छ । आफ्नो स्वाभिमानमा बाँच्न चाहने स्वच्छन्द स्वभावका प्युठानी आफ्नो कर्तव्य र नैतिकतालाई प्रमुख महत्वका साथ लिन्छन् भन्ने कुरा यस अध्ययनबाट थाहा हुन्छ । प्युठानी समाजको अभिन्न अङ्गका रूपमा रहेका यि उखानमा हास्यको चारो देखाएर व्यङ्ग्यको दनक पनि

दिइएको देखिन्छ । जीन्दगीमा परिश्रम तथा मोजमज्जा गर्नु दुवै आवश्यक ठान्ने प्युठानी जनजीवनको व्यङ्ग्य विनोदी तथा श्रमजीवी स्वभावको परिचय पनि यहाँका उखानमा पाइन्छ ।

प्युठान जिल्लामा शुद्ध नेपाली भाषाका साथै अन्य भाषाको आंशिक प्रभाव यहाँका उखानमा पाइन्छ तर पनि नेपाली भाषाको स्थान मजबुत अबस्थामा छ । अन्य भाषाबाट प्भाव परेका अथवा त्यस्ता भाषाबाट जस्ताको तस्तै लिइएका उखानको प्रयोग गर्नमा पनि यहाँ असजिलो अनुभव गरिदैन । प्युठानी उखानमा यस जिल्लाको छाप पाइनाको साथै यहाँको क्षेत्रीय जीवनका विविध पक्षको उल्लेख पनि पाइन्छ । यी उखान अर्थसामर्थ्यका दृष्टिले विशिष्ट छन् भने रूप वा संरचनाका दृष्टिले विविध देखिन्छन् । यी उखान कही प्युठानमा मात्र प्रयोग हुने र धेरै अन्यत्र पनि प्रचलित भएका जे भए पनि सम्पूर्ण उखानले प्युठानी भाषा तथा साहित्यमा मात्र नभएर सिङ्गो नेपाली भाषा र साहित्यमानै महत्वपूर्ण योगदान दिने कुरा छर्लङ्ग देखिन्छ ।

हरेक पक्षका धेरै गुणहरू भए पनि केहि न केहि बैगुन हुने कुरालाई प्युठानी उखानको अध्ययनले पनि पुष्टि गरेको छ । माथि वर्णन गरिएका सकारात्मक पक्षहरू मात्र नभएर यी उखानमा केहि नकारात्मक पक्षहरू पनि देखिन्छन् । केहि परम्परावादी चिन्तनयुक्त उखानमा जातीय विभेद कायम गराउन खोज्ने, ठूला तथा प्रभुत्वशाली व्यक्तिले निमुखामाथी हैकम चलाउनमा सहयोग गर्ने खालका र नारीलाई पुरुषले खेलौनाका रूपमा हेर्ने वा तल्लो स्तरमा राख्ने प्रवृतिका साथै भित्र्याउँदा बहादुर कहलाइने धारणा पाइन्छन् । यस्ता चिन्तन बोकेका उखानलाई सकारात्मक भन्दा ज्यादा नकारात्मक रुपमा नै लिनुपर्ने देखिन्छ । यि उखानमा यस्ता नकारात्मक पक्षहरू पाइनामा यहाँको समाजमा भएका नकारात्मक पक्षलाई पनि यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्दा यहाँ नकारात्मक भाव बोकेका उखानले पनि स्थान पाएका हुन भन्न सकिन्छ ।

प्युठानी उखानलाई स्वयम्मा साहित्यिक दृष्टिले हेर्दा पनि यिनिहरूको महत्व कम देखिँदैन । भाषा मिठासपूर्ण हुनाका साथै यिनमा भएका हितकारी भावना वा भावगत विविधता, शब्द र अर्थका क्षेत्रमा झल्किने चमत्कार, अलङ्कारादिको

सजिसजाव र साहित्यशास्त्रमा पाइने रसको उचित प्रयोगले गर्दा यिनको साहित्कि उचाई पनि उच्च छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा प्युठानी जनताका आँसु र हाँसोका साथी वन्दै लामो परम्परामा हुर्किएर आएका यि उखानमा केहि नकारात्मक पक्षहरूलाई सहयोग पुऱ्याउने भावना पाइए पनि सूर्यका छेउँमा दीयो भनेजस्तै नकारात्मक उखानको स्थान नगण्य नै देखिन्छ । समाजलाई सतमार्गमा पवृत गराउने उद्देश्य भएका यि उखानहरू प्युठानी जनताका रूपमा प्रत्येकका नसा-नसामा बगेका छन् भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ ।

सम्भावित शोधशिर्षकहरु

१. प्युठान जिल्लामा प्रचलित टुक्काको अध्ययन

२. प्युठान जिल्लामा प्रचलित गाउँखाने कथाको अध्ययन

सन्दर्भसामग्री सूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६३), **प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोष,** चतुर्थ सं. प्रकाशक ।

अर्याल, भैरव (२०२२), **जयभुँडी,** ललितपुर : कौवा प्रकाशन ।

आ.दी, राममणि (२०२७), **उखान संग्रह,** ललितपुर : जगदम्वा प्रकाशन ।

खत्री, रेमबहादुर (२०५५), **गुल्मी जिल्लामा प्रचलित उखानको सङ्कलन,** वर्गीकरण र विश्लेषण, अप्रकाशित स्नातकोत्तर नेपाली केन्द्रिय विभाग त्रि.वि. ।

गिरी, गितु (२०५५), **प्युठान राज्यको ऐतिहासिक झलक,** काठमाडौंः रेश्मा अफसेट प्रेस प्रिन्टर्स ।

गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०४०), **पश्चिमी तराईका थारू उखानहरू : एक अध्ययन, रश्मि,** १:२ ।

चालिसे, विजय (२०३९), **डोटेली लोकसाहित्य र संस्कृति,** काठमाडौंः सा.प्र. ।

जोशी, सत्यमोहन (२०१४), **हाम्रो संस्कृति,** काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।

वैद्य, टी.आर (१९९३), **पृथ्वीनारायण शाह द फाउन्डर अफ मोर्डन नेपाल,** न्यु दिल्ली : अमोल पब्लिकेसन ।

गौतम, टेकनाथ (२०५०), **राप्ती अञ्चलको इतिहास तथा केही सस्मरणहरू,** वाराणासीः अजय प्रिन्टर्स ।

तिमिल्सिना, शारदा शर्मा (२०६२), **सङ्खुवासभा जिल्लामा प्रचलित उखानको संकलन, वर्गीकरण र विश्लेषण** अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग ।

थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी (२०४१), **नेपाली लोक साहित्यको विवेचना,** काठमाडौंः पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०४८), **राम्रो रचना मीठो नेपाली,** पन्ध्रौ सं., काठमाडौं : सहयोगी प्रकाशन ।

पराजुली, मोतीलाल (२०४९), **नेपाली लोकगाथा,** पोखरा : तारा पराजुली ।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०५५), **राष्ट्रभाषा दसौं** संस्करण, काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

पौडेल, गौरा (२०६५), **तनहुँ जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरूको अध्ययन,** अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. ।

पौडेल, मधुलाल (२०५६), **वाग्लुङ जिल्लामा प्रचलित उखानको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण,** अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।

वन्धु, चूडामणि (२०६६), **नेपाली साहित्य,** काठमाडौं : एकता वुक्स ।

मैनाली, गुरूप्रसाद (२०५१), **नासो,** चौधौं संस्करण, काठमाडौंः राजेन्द्रप्रसाद मैनाली ।

राई, इन्द्रवहादुर (२०६०), **आज रमिता छ,** ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

रेग्मी, मधुसुदन (२०६०), **पर्वत जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण,** अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।

शमशेर, पुष्कर (१९९८), **नेपाली उखान टुक्काको वर्णानुक्रमानुसार सूची र वाक्यांश वाक्यपद्धति इत्यादिको कोश खण्ड १-२,** काठमाडौं ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र लुइटेल (२०५२), **शोध विधि,** काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

शर्मा, वशन्तकुमार (२०६३), **नेपाली शब्दसागर,** पाँचौ संस्करण, काठमाडौं : भाभा पुस्तक भण्डार ।

सम, वालकृष्ण (२०५९), **प्रेमपिण्ड** पाँचौ संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

सिवाकोटी, दीपक प्रकाश (२०५६), **दोलखाली उखानको अध्ययन,** अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र स्नाकोत्तर नेपाली केन्द्रीय विभाग ।

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०५५), **नेपाली बृहत् शब्दकोश,** काठमाडौंः ने.रा.प्र.प.।